

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT

Saara Liis Jõerand

ORTOGRAAFIA STILISTILISE VAHENDINA EESTI NÜÜDISLUULES

Magistritöö

Juhendajad: professor Renate Pajusalu, kaasprofessor Mart Velsker

TARTU 2024

Autorsuse kinnitus

Kinnitan, et olen käesoleva lõputöö ise kirjutanud ning toonud korrektselt välja teiste autorite panuse. Töö on kirjutatud, lähtudes Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi lõputöö nõuetest ning on kooskõlas heade akadeemiliste tavadega.

Saara Liis Jõerand

Lühikokkuvõte

Praha lingvistilises ringis väljakäidud idee järgi on luulekeelele olemuslikult omane keelenormi tahtlik rikkumine. Käesolevas magistritöös on vaatluse all, kuidas on 21. sajandil avaldatud eesti luules ortograafianormiga ümber käidud. Töös tutvustatakse kõigepealt stilistikat ja töös kasutatavaid põhimõisteid, antakse ülevaade eesti ortograafia põhimõtetest ning pakutakse seejärel vastused kahele uurimisküsimusele: milliseid ortograafilisi kõrvalekaldeid eesti nüüdisluules leidub ja mis on nende stilistiline funktsioon. Töös eristatud viis ortograafiliste kõrvalekallete stilistilist funktsiooni on autoristiili loomine, keelekommentaari, eri keelevariantidele viitamine, lugemisprotsessi kontrollimine ja keelemäng.

Võtmesõnad: ortograafia, luule, stilistiline analüüs, kõrvalekalle, *licentia poetica*

Sisukord

Sissejuhatus	5
1. Ortograafia ja stilistika	10
1.1. Esiletõst ja kõrvalekalle stilistikas	11
1.2. Ortograafiline esiletõst	14
1.2.1. Ortograafia ja grafoloogia	14
1.2.2. Ortograafiline esiletõst eesti kirjanduses	18
2. Eesti ortograafiast.....	22
2.1. Kirjaviis ja tähestik	22
2.2. Eesti ortograafia põhimõtted	24
2.3. Eesti keele allkeeltest	26
3. Materjal ja meetod.....	30
4. Ortograafilise esiletõstu tüübid eesti nüüdisluules.....	33
4.1. Täheasendused	33
4.1.1. Vokaalimuutused	34
4.1.2. Konsonandimuutused	38
4.1.3. Muud juhtumid.....	42
4.2. Tähe lisamine	46
4.3. Tähe ärajätt.....	50
4.4. Tähtede ümberpaigutamine	52
5. Ortograafilise esiletõstu funktsioonid	53
5.1. Autoristiili loomine	54
5.2. Keelekommentaari	59
5.3. Eri keelevariantidele viitamine	62
5.4. Lugemisprotsessi juhtimine	67
5.5. Keelemängud.....	70
Kokkuvõte.....	73
Materjali allikad	76
Kirjandus	78
Summary	84

Sissejuhatus

Seoses uue õigekeelsussõnaraamatu koostamisega on viimaste aastate jooksul meedias peetud laiaulatuslikku diskussiooni keele normeerimise üle (vt nt Maarits 2020; Pöördumine... 2021; Lippus, Lindström 2024). See on avalikkuses tõstatanud mitmeid küsimusi: kuidas ja mil määral tuleks keelekorralduses arvestada reaalse keelekasutusega? Mis on õigekeelsussõnaraamatu, mis kirjakeele normi ülesanne? Millal ja miks keelt üldse normida, kas omaenda keelt saab valesti kasutada?

Selle diskussiooni valguses on eredalt esile tõusnud küsimus üldisest keelelisest vabadusest ja keeles peituvate väljendusvahendite rikkusest. Käesolevas töös vaatlen, mis toimub eesti kirjakeelega selle piirialadel – täpsemalt luules, kus kirjakeele reeglite ja normidega käiakse juba žanri põhimõtete järgi tavapärasest vabamalt ümber. Kuna eesti ortograafia on kirjakeele normiga võrdlemisi rangelt sätestatud, on sellest kõrvalekaldumiseks tohutu hulk võimalusi. Millised kõrvalekalded normist on kunstiliseks kasutamiseks välja valitud ja miks? Milliseid tähendusi on võimalik ebastandardse keelepruugi abil edasi anda? Kuivõrd kirjandus seisab keelele, selle väljendusvahenditele ja võimalustele niivõrd lähedal, on vastused neile küsimustele tihedalt seotud eesti keele enda, selle ajaloo ja kasutusega.

Käesolevas töös ongi vaatluse all kaks peamist uurimisküsimust: milliseid ortograafilisi kõrvalekaldeid eesti nüüdisluules leidub ning mis on nende stilistiline funktsioon. Esimeses peatükis annan ülevaate töö teoreetilisest raamistikust, milleks on eelkõige stilistika kui keele- ja kirjandusteaduse kokkupuutepunktis asetsev teadusdistsipliin. Tutvustan töös kasutatavaid põhimõisteid ja seni selles vallas tehtud uurimusi, lisaks annan ülevaate, mida on Eestis sel teemal või selle temaga seonduvalt kirjutatud. Teises peatükis vaatlen lähemalt eesti ortograafiat, mis moodustab analüüsimaterjalile ühtse taustsüsteemi – annan ülevaate nii kirjakeele normis sätestatud põhimõtetest kui ka olulisematest eesti keele allkeeltest, mis materjalis asjakohastena esile tõusid. Kolmandas peatükis tutvustan magistr töö materjali ja meetodit. Neljandas peatükis vastan esimesele

uurimisküsimusele – milliseid ortograafilisi kõrvalekaldeid eesti nüüdisluules esineb? – andes analüüsimaterjalist ülevaate, tuginedes neljale kõrvalekallete kategooriale. Viiendas peatükis vastan teisele uurimisküsimusele – mis on ortograafiliste kõrvalekallete stilistiline funktsioon? – pakkudes välja viis kõrvalekallete funktsiooni ning andes neist materjalist leitud näidetele tuginedes ülevaate.

Magistritöös on vaatluse all aastatel 2000–2023 trükitud ilmunud algupärane eestikeelne luule. Sealjuures ei anna töö täit ülevaadet kõigest sel perioodil ilmunust, vaid keskendub valitud luulekogudele, mille keelekasutus on retseptisioonil eraldi tähelepanu pälvinud. Seega ei pretendeeri ka töös esitatavad kõrvalekallete funktsioonide kategooriad ammendavusele – pigem pakun välja ühe võimaliku kategorisatsiooniviisi, mida edasises uurimistöös täiendada. Ortograafilistest kõrvalekaltest on käsitluse all vaid täheortograafia – kirjavahemärkide, kokku- ja lahkukirjutamise ning algustäheortograafia kasutus luules vajab eraldi uurimist.

Eesti keele käsiraamatu järgi võib sõnal *ortograafia* ehk *õigekiri* eristada kolme tähendust: üldkasutatav kirjutusviis (eristumaks foneetilisest kirjast), kirjakeele normile vastav kirjutus ning selle kirjakeele normi õpetus (EKK: 46). Siin töös kasutan seda mõistet esimeses tähenduses – mõistan ortograafiat kui konventsionaalset vastavussüsteemi keele ja selle kõnelejate seas kasutatava kirjasüsteemi vahel. Kirjakeele normile vastavale kirjutusele viitan kui normipärasele või standardsele ortograafiale ning normist hälbivale kirjutusele kui eripärasele või ebastandardsele ortograafiale. See eristus on oluline eristamiseks keelekasutaja jaoks neutraalsena mõjuvat tava ja sellest erinevust ega kanna normatiivset tähendust.

Riigi Teataja järgi peab kirjakeele norm „tagama ametliku keelekasutuse ühtluse ja selguse ning soodustama keelekasutuse hea tava rakendamist“ (Eesti kirjakeele... 2011). Ametlikus keelekasutuses on kirjakeele normi järgimine kohustuslik ning ka mujal avalikus kasutuses on see heaks tavaks – just ühtne keelekasutus, s.h standardne ortograafia, võimaldab teate edastamisel maksimaalset selgust ja täpsust. See valdavalt normipärane kasutus loob olukorra, kus normist kõrvalekaldumine on teate vastuvõtja jaoks äratuntavalt markeeritud ning võib muuta seda, kuidas ta teadet tõlgendab või sellesse suhtub.

Tihti juhtuvad sellised kõrvalekalded tahtmatult, kirja- ja trükivigadena. Seda, kuidas keelevead võivad muuta lugeja hinnangut tekstile ja selle autorile, on uurinud näiteks Figueredo ja Varnhagen (2005), Vignovic ja Thompson (2010) ja Schloneger (2016). Autorid on katseliste uurimuste kaudu leidnud, et vähemate kirjavigadega tekste hinnatakse üldjuhul kvaliteetsemateks kui rohkemate vigadega samasisulisi tekste, ühtlasi peetakse nende autoreid intelligentsemateks ja neisse kujundatakse positiivsem hinnang.

Seda arvesse võttes on selge, et ortograafia ei ole pelgalt arusaadava vormi küsimus, vaid oluline võimu teostamise vahend. Kes ja millistel tingimustel on selle normi kehtestanud ning mida selle järgimine või mittejärgimine endaga kaasa toob? See aga seob ortograafia ka tugevalt ka identiteediloomega – standardortograafiast kõrvalekaldumisel on alati potentsiaal kanda mingit sotsiaalset tähendust. Artiklikogumikus „Orthography as social action: Scripts, spelling, identity and power“ (Jaffe jt 2012) käsitlevadki autorid ortograafiat kui sotsiaalset tegevust, tutvustades mitmeid juhte, kus standardortograafiast hälvimist tahtlikult mingi sotsiaalse tähenduse edasiandmiseks ära kasutatakse.

Võimalike kõrvalekallete hulk ja ulatus on sealjuures piiratud. Esiteks piirab erinevuse astet lausungi tüüp ja institutsionaalne kontekst, mille jaoks Mark Sebba kasutab *ortograafilise ruumi* mõistet. Põhinedes inglise keeleruumil, toob ta ortograafilise ruumi reguleerimata äärmuse näiteks illegaalse grafiti ning reguleeritud näiteks trükitekstid, mis käivad pärast kirjutamist läbi veel mitmeid keelelise korrektuuri instantse. Teiseks piiranguks on ortograafiareeglid ise: on oluline, et lausung jääks sõltumata kõrvalekaldest siiski arusaadavaks. Näiteks kui ortograafia aluseks on foneetiline põhimõte, on võimalike hääduse ja kirjapildi vastavuste hulk juba mingi piirini minimeeritud, mitmeid täheasendusi sellega juba välistades. (Sebba 2012: 5–6) Sebba kirjutab aga, et „kui varieerumise potentsiaal on olemas, siis seda tavaliselt ka kasutatakse.“ (samas, 7)

Esiteks võidakse ära kasutada ortograafia indeksikaalset tähendust. „Indeksikaalne on iga referentsiaalne suhe, mille puhul teatud kontekstiliste tunnuste põhjal järeldatakse, millisele referendile keeleline väljend viitab.“ (Pajusalu 2009: 30–31) Igasugused keelelised eripärad viitavad teatud määral alati oma kasutajatele ja kasutuskontekstidele. Michael Silverstein (1976: 30) nimetab sedasorti viitamist mittereferentsiaalseks indeksikaalsuseks – see ei anna infot mitte lausungi sisu, vaid selle lausumise konteksti

kohta. Irvine ja Gal (2000: 37) on aga leidnud, et mõningad keelelised indeksid võivad kultuuris omandada eraldiseisva tähenduse, nii et neid hakatakse nägema laiemalt nende kasutajaid, kasutuskontekste ning viimastega seostatud omadusi esindavate kultuurimärkidena.

Selle protsessi kaudu saab ortograafiastandardist kõrvalekaldumist kasutada näiteks rahvusliku või subkultuurilise identiteedi markerina. Identiteedimarkeri tähendust võib kanda nii tähestik, kirjaviis kui ka üksikud ortograafilised kõrvalekalded – näiteks tatari keeles on ametliku venemõjulise kirillitsa kõrval kasutusel veel kolm eri tähestikku, igäühel neist erinev ideoloogiline taust, (Wertheim 2012) ning hispaania keeles on <k> märkimiseks *c* või *qu* asemel *k* kasutamine saanud kindlaks teisitõtlemissel näitajaks (Sebba 2012: 7).

Lisaks kasutatakse tahtlikult eripärast ortograafiat turunduses, eelkõige tootenimetustes. Mittestandardne ortograafia võimaldab nimel eristuda ja meelde jääda, samas siiski tähendust või selle varjundit edasi andes. Nii kasutavad inglise keele ortograafilisi võimalusi ära näiteks brändid nagu Staybrite (vrd 'stay bright') ja Kleenex (vrd 'clean'). (Davies 1987: 48–49) Ka eesti kultuuriruumis leidub sellest võttest mitmeid näiteid – olgu selleks Kalewi nisujahu, Wabariigi täissuitsuvorst või Tartus Ülikooli tänaval asunud toitlustusfirma YliCool.

Üks oluline kontekst, kus ortograafia tähenduslik potentsiaal eriti suurel määral rakenduda saab, on aga ilukirjandus. Võrreldes teiste tekstitüüpidega on ilukirjandusliku teksti autoril keele ja reaalelu faktidega ümber käimisel suurem vabadus – kehtib niinimetatud *licentia poetica* ehk „hrl kirjanikule lubatud kõrvalekaldumine tavalisest normkeelest või täpsetest tõsiasjadest“ (EKI Ühendsõnastik 2024). Nii ei taju ka ilukirjanduse lugeja seda kõrvalekaldumist üldjuhul veana, vaid teadliku ja mingilgi moel tähendusliku valikuna.

Luules on teksti vormiline külj juba olemuslikult sisuga eriti lahutamatu seotud. „Ükskõik missugused formaalsed elemendid võivad [luules] omandada semantilise iseloomu, leides endale lisatähendusi,“ kirjutab artiklis „Luule olemusest“ Juri Lotman (1990: 69). Seetõttu on loomulik, et samuti nagu süntaksit (nn poeetiline sõnajärg) või

keele häälduslikke aspekte (riim, rütm jms), on luuletajad kasutanud ühe stilistilise vahendina ka ortograafiat. Sealjuures võivad selle vahendi funktsioon ja tekkivad konnotatsioonid autoriti ja teksti suuresti varieeruda, kasutades ära kõiki juba nimetatud sotsiaalse tähenduse ja hinnangu tekkimise mehhanisme.

1. Ortograafia ja stilistika

Poeetilise teksti eripärasele keelekasutusele juhiti tähelepanu juba antiikajal. Aristoteles kirjutab oma teoses „Luulekunstist“, kuidas luulekunsti lahutamatu osa on ebaharilik keel, milles kasutatakse haruldasi sõnu: „Väärikas ja harilikkust hülgev aga on see, mis kasutab haruldasi <nimesid>: haruldaseks nimetan ma tavatut <nime>, ülekannet ja <nimede> pikendamist ning kõike, mis on väljaspool käibelolevat.“ (Aristoteles 2003: 48–49) Ometi tuleb luulekunstis alati seda uut ja haruldast juba teadaolevaga segada, et tekst oleks vastuvõtjale arusaadav. (samas)

Nimetatud tahtlik erinevus harjumuspärasusest on osa teksti *stiilist*. Kuigi stiil on laialdaselt kasutatud mõiste, ei ole sellel ühtselt aktsepteeritud definitsiooni. Raamatus „A Dictionary of Stylistics“ kirjutab Katie Wales (2001: 371), et kõige lihtsamalt öeldes on stiil mingit moodi eripärane keeleline väljendusviis kõnes või kirjas. Just eripärasus on see, mida stiili defineerimisel tihti rõhutatakse – millegi stiil pole mitte kogu selle keelekasutus tervikuna, vaid just sellele iseloomulike elementide hulk. (samas) Sealjuures võib stiili vaadelda eri tasanditel, sõltuvalt sellest, mille stiilist räägitakse. Geoffrey Leech ja Michael Short on neid tasandeid nimetanud stiili *domeenideks*. Domeen määrab ära tekstide hulga, milles kõnealust keelekasutust kohata võib – näiteks võib stilistilise uurimuse domeeniks olla tekst, autor, periood või žanr. (Leech, Short 1981: 11)

Stiili uurimisega tegeleb rakenduslingvistika haru nimega *stilistika*, mis ühendab omavahel keele- ja kirjandusteadust. Stilistika mõiste pärineb šveitsi keeleteadlaselt Charles Ballylt, kes pakkus selle välja 20. sajandi algul avaldatud raamatus „Traité de stylistique française“ (1909), ning selle juured ulatuvad 20. sajandi alguse Praha lingvistilise ringi ja Vene formalistide tegevusse. Paul Simpson defineerib stilistikat kui „teksti tõlgendamise meetodit, milles seatakse esikohale keel“ (2004: 2) ning Katie Wales kirjeldab stilistilise uurimuse eesmärki järgmiselt:

Enamasti on stilistilise uurimuse eesmärk kirjeldada tekstide vormilisi omadusi mitte nende endi pärast, vaid näitamaks nende funktsionaalset tähtsust teksti tõlgenduses või seostamaks

kirjanduslikke efekte või teemasid keeleliste 'päästikutega', kui need tunduvad asjakohased. (Wales 2001: 372–373)

Käesolevas töös on lähenemisviisiks just esimene Walesi nimetatud eesmärk: vaatlen ortograafiat kui üht teksti vormilist tasandit ning uurin, milliseid funktsioone see teksti tõlgenduses omab.

Selles peatükis tutvustan kõigepealt töös esinevaid olulisi stilistika mõisteid. Seejärel vaatlen, kuidas on ortograafiat stilistilise vahendina maailmas uuritud ning annan ülevaate, kuidas on seda teemat seni eesti kirjandus- ja keeleteaduses puudutatud.

1.1. Esiletõst ja kõrvalekalle stilistikas

Üheks stilistika olulisemaks tüvitekstiks on Praha lingvistilise ringi liikme Jan Mukařovský 1932. aastal avaldatud artikkel „Standardkeel ja poeetiline keel“. Artiklis ütleb Mukařovský (1964 [1932]: 42), et poeetiline keel ei ole standardkeele haru, muuhulgas seetõttu, et poeetilise keele käsutuses on korruga kõik vaadeldavas keeles eksisteerivad vahendid, näiteks erinevatest ajaloolistest perioodidest ja registritest. Tema sõnul võib standardkeelt näha pigem kui taustsüsteemi, mis võimaldab poeetilises keeles teatud elementidel esile tõusta: „Luule jaoks on standardkeel taust, mille peegeldub teose keeleliste komponentide esteetiliselt eesmärgipärane moonutamine, teisisõnu, standardkeele normi tahtlik rikkumine.“ (samas, 43) See ei tähenda, et kõik elemendid luuletekstis peaksid standardkeele normist kõrvale kalduma, vaid et ka luuletekstis kasutatav standardkeel on taustaks teistele elementidele, mis kõrvalekallete kaudu esile tõstetakse. (samas)

Sellest taustsüsteemi-ideest tulenevalt võtab Mukařovský nimetatud tahtliku rikkumise märkimiseks kasutusele termini *esiletõst* (*aktualisace*). Katie Walesi (2001: 157) kokkuvõtliku definitsiooni järgi on esiletõst „tavakeele normide taustal keelemärgi nähtavaks muutmine“, nii nagu näiteks tavalise kõnerütmi taustal tõuseb esile meetrum.

Mukařovský nimetab esiletõstu üheks *deautomatisatsiooni* vormiks. Kui standardkeelele on Vene vormikoolkonna ja Praha lingvistilise ringi järgi kalduvus automatiseeruda – näiteks püütakse üheseltmõistetavust taotlevas teadustekstis anda igale võõrale mõistele

definiitsioon, nii et esialgu teiste seast esiletõusev element saab selle kaudu neutraliseeritud –, siis esiletõst võimaldab vastupidist. Normist kõrvale kalduvad keele elemendid pööravad lugeja tähelepanu edastatavalt sisult lausungile enesele, olles niiviisi poeetilise keelekasutuse lahutamatuks osaks. (Mukařovský 1964 [1932]: 43–44) Näiteks võib tuua metafoori või riimi – lugeja tavapärase teate vastuvõtuprotsess saab mingil moel häiritud ning ta on sunnitud tähelepanu pöörama valitud keelelisele väljendusele.

Esiletõst on heaks näiteks, kuidas toimib keele poeetiline funktsioon, nagu on seda oma kommunikatsioonimudelid määratlenud Mukařovskýga lähedalt koostööd teinud ja stilistika arengusse märgatavalt panustanud Roman Jakobson. Jakobsoni järgi tähendab keele poeetiline funktsioon suunatust teatele enesele – näiteks kui kommunikatsiooniaktis tõuseb esile teate kõla või muud selle vormilised omadused. Poeetiline funktsioon ei ole ainus poeetilises tekstis toimiv funktsioon ning samuti pole see esil ainult poeetilistes tekstides, kuid just see funktsioon on Jakobsoni järgi sõnakunstis määravaks. (Jakobson 2012 [1960]: 1740) Standardkeele taustal esile tõstetavad keeleelemendid võimaldavadki poeetilisel funktsioonil toimida, juhtides lugeja tähelepanu konkreetsetele teate väljendamisel tehtud valikutele.

Tihti eristatakse kaht eri esiletõstu vormi: *kõrvalekalle* (*deviation*) ja *parallelism*. Willie van Peer on neid defineerinud järgnevalt:

Esimene neist, kõrvalekalle, petab meie keelelisi ootusi, mis põhinevad kogemusel keele kui reeglipärase kommunikatsioonivahendiga. Teine vahend, parallelism, lisab juba olemasolevale (ja ootuspärasele) keelelisele korrale regulaarsust juurde, seda osade elementide kordamise kaudu. (Peer 1993: 50)

Kõrvalekaldeks võidakse lugeda näiteks metafoori, kui võrd selles kasutatakse harjumuspäraseid keele elemente teisiti kui tavaliselt, parallelismiks aga meetrumi, mis muudab kõnerütmi tavalisest korrapärasemaks. Käesolevas töös on vaatluse all ortograafilised kõrvalekalded.

Kõrvalekallete seas on oluline eristada, mis täpselt selle normi või tausta moodustab, millest kõrvale kaldutakse. Samuel Levin (1965: 226) on poeetilise kõrvalekalde jaotanud edasi *välimiseks* ja *sisemiseks*, sõltuvalt sellest, mille taustal kõrvalekalle esile tõuseb – välimine kõrvalekalle tähendab erinevust tekstiväliste tegurite põhjustatud ootustest,

sisemine aga erinemist normist, mille kehtestab ülejäänud tekst. Seda jaotust veidi edasi arendanud Geoffrey Leech (2008: 62–63) jaotab välimise kõrvalekalde veel kaheks ning nimetab tekkinud kolme kategooriat järgnevalt: *primaarne* kõrvalekalle on eristumine keelelisest normist, *sekundaarne* kõrvalekalle on eristumine konventsioonist (s.h ootustest žanrile, autorile jms) ja *tertsiaarne* kõrvalekalle on eristumine tekstisisest normist.

Lisaks on kõrvalekaldeid võimalik jaotada selle järgi, millisel tekstitasandil need ilmnevad. Raamatus „A Linguistic Guide to English Poetry“ (1991 [1969]) pakub Geoffrey Leech välja kaheksa võimalikku keeleliste kõrvalekallete tasandit: leksikaalne, grammatiline, fonoloogiline, grafoloogiline, semantiline, kõrvalekalle eeldatavast dialektist, registrist ja ajaloolisest perioodist. Käesoleva töö uurimisobjektiks olevad ortograafilised kõrvalekalded kuuluvad Leechi liigituse järgi grafoloogilise tasandi alla, aga piirjuhtudel seostuvad need ka fonoloogilise ja grammatilise kõrvalekaldega.

Grammatiliste kõrvalekallete all peab Leech (1991 [1969]: 45) eelkõige silmas muudatusi keele standardses süntaksis ja vähem levinult ka morfoloogias. Erinemine standardsest grammatikast on luulekeelele traditsiooniliselt omane. Näiteks selgus ühest saksa luuletekstidega tehtud katsest, et lugeja tunneb poetilise grammatikakasutuse (eelkõige süntaksi) ära ka siis, kui tekst pole graafiliselt luulena esitatud, ning oskab seda samas eristada grammatikanihetest, mida luules pigem ei kasutata (Blohm jt 2018).

Fonoloogiliste kõrvalekallete alla käivad Leechi järgi igasugused luules – harilikult rütmi ja meetrumi huvides – kasutatavad häälikute väljajätud, aga ka sõnade eripärane hääldus, mille tingib näiteks riim. (Leech 1991 [1969]: 47) Vanemas eesti luules on kasutatud laialdaselt näiteks apostroofimist ehk sõna viimase lahtise silbi vokaali asendamist ülakomaga (*hellast', mull'*), samuti on ülakoma abil lühendatud tüvesiseste silpide arvu vähendamiseks (*a'al*). Kasutatud on ka antiikluules levinud elisiooni ehk häälikute ärajätmist sõna lõpus või alguses, kus see sulab teise sõnaga kokku. Eriti levinud on eitussõna *ei* lühenemine: *sa'i, teine'i*. (Pöldmäe 2002: 54–56)

Grafoloogiliste kõrvalekallete all peab Leech silmas nihestusi, mis toimuvad vaid teksti kirjalikus esituses, puudutamata sealjuures hääldust. Kõige selgem näide grafoloogilisest

tasandist on luule paigutus lehel, mis standardselt käib üksteise all asetsevate värsiridade kaupa. Kui traditsioonilises riimluules vastab üks värsirida tihti ka kõlalisele ühikule, siis vabavärsis see nii olla ei pruugi. (Leech 1991 [1969]: 47) See võimaldab värsiridade jaotust kasutada omaette tähendustasandina, millest on heaks näiteks siire, kus keelelise ühiku tähendus värsiridade jaotuse tõttu mitmekordistub.

1.2. Ortograafiline esiletõst

Leechi liigitust järgides on ortograafia eelkõige grafoloogilise tasandi alamvaldkond. Kui näiteks tüpograafia tegeleb teksti paigutuse ja kirjatüübiga (vt Peer 1993), siis ortograafia on üldjuhul sellest sõltumatu, kuid puudutab samuti just valitud konkreetset kirjalikku vormi. Näiteks eri ortograafiat kasutavate sõnade *ükskord* ja *ykskord* erinevus eksisteerib olenemata tüpograafiast, aga ei mõjuta samas luuletuse kõlapilti.

Käesolevas alapeatükis annan ülevaate olulisematest grafoloogiaalastest teoreetilistest käsitlustest ning vaatlen, kuidas on ortograafilisi kõrvalekaldeid maailmas seni uuritud. Seejärel avan ortograafiliste kõrvalekallete rolli eesti nüüdiskirjanduses ning annan ülevaate, mida on Eestis sel teemal või sellega külgnevatel teemadel seni kirjutatud.

1.2.1. Ortograafia ja grafoloogia

Kuigi populaarses kasutuses mõeldakse *grafoloogia* mõiste all eelkõige kellegi käekirjal põhinevat isiksuseanalüüsi, tähistatakse sellega ka uurimissuunda, mis tegeleb grafeemidega – kirjasüsteemi väikseimate ühikutega. Esmakordselt kasutas seda mõistet nimetatud tähenduses Angus McIntosh (1961: 107), kes lõi paralleeli fonoloogiaga – grafoloogia tegeleb grafeemidega nii, nagu fonoloogia tegeleb foneemidega. Seejärel arendati mõistet 1960. aastatel edasi, kuni 1964. aastal pakkus McIntosh koos M.A.K. Halliday ja teistega põhjalikuma definitsiooni:

Grafoloogia on aga iga kirjaliku keele kirjelduse olemuslik osa. Selle sõna kasutus võib olla võõras. See on valitud paralleelselt 'fonoloogiaga' ning hõlmab ortograafiat, kirjavahemärgistust ja kõike muud, mis tegeleb sellega, kuidas keel kasutab oma grammatiliste ja leksikaalsete mustrite edasiandmiseks graafilisi ressursse. (Halliday jt 1964: 50)

Hiljem arendab definitsiooni veelgi edasi Katie Wales (2001), kes ütleb raamatus „A Dictionary of Stylistics“, et lisaks grafeemidele käsitletakse grafoloogias ka laiemalt kirjaliku või graafilise meediumiga seotud nähtusi, s.h kirjavahemärgistus, sõna-, rea- ja lõiguvahed jne. (Wales 2001: 182–183)

Grafoloogia mõiste käsitus ei ole kuigi ühtne. Selle peamiseks põhjuseks on nimetatud teise tähenduse levimus, mille tagajärjel on uurijate seas eriarvamusi, kuidas seda valdkonda õigupoolest nimetada (grafeemika, grafikoloogia, teksti graafiliste/füüsiliste/visuaalsete aspektide analüüs jne), mida täpselt selle uurimisobjektideks lugeda ning kas selle omaette mõiste või keeleteaduse valdkonnana käsitlemine on üleüldse otstarbekas. Seni on enim grafoloogiaalaseid uurimusi tehtud multimodaalsusuuringutes, kus vaadeldakse teksti grafoloogilist tasandit kui üht kommunikatsioonivahendit teiste seas, ning stilistikas, kus uuritakse grafoloogia panust teksti poetikasse. (Gómez-Jiménez 2015b: 71–74)

Käesolevas töös kasutan siiski grafoloogia mõistet, nagu seda on tehtud mitmetes stilistikakäsitlustes (Leech 1991; Simpson 1997). Sealjuures lähtun Eva María Gómez-Jiménezi (2015b) artiklist, kus ta annab tervikliku ülevaate grafoloogiast kui omaette uurimisvaldkonnast. Gómez-Jiménez selgitab grafoloogia teoreetilist tausta, põhjendab selle mõiste vajalikkust ning ühendab omavahel asjakohaseid teoreetilisi allikaid, millest nii mõnedki oma uurimisvaldkonda kuidagi teisiti ja omavahel erinevalt nimetavad. Sealjuures toob ta välja kaks kõige põhjalikumat grafoloogiaalast käsitlust: Edward A. Levenstoni „The Stuff of Literature: Physical Aspects of Texts and Their Relation to Literary Meaning“ (1992) ning John Lennardi raamatu „The Poetry Handbook“ (2005) punktuatsiooniteemalise peatüki.

Lennard annab oma põhjalikus õpikus ülevaate mitmest luuleteksti tasandist, s.h meetrum, riim, vorm, paigutus jms. Üheks Lennardi eristatud tasandiks on *puntuatsioon*, mille alla on koondatud kirjavahemärgistusest suurem valdkond: „Sõnaraamatud kipuvad väitma, nagu ka grammatikud eeldama, et punktuatsioon tähendab punktuatsioonimärke – aga ei tohi unustada ka selle deiktilisi ja *ruumilisi* vorme.“ (Lennard 2005: 106–107, kursiiv originaalis) Lennard eristab teksti punktuatsioonil kaheksat tasandit alates tähtedest, mis punktuueerivad leheküljel olevat tühja ruumi, ning lõpetades terve raamatu

kui tervikliku punktuatsiooniühikuga (samas, 109–110). Kuigi Gómez-Jiménez näeb grafoloogiat ja Lennardi punktuatsiooni sünonüümsetena, ei käsitle Lennard oma peatükis kordagi näiteks täheasendusi või tahtlikku vigasust, vaid tegeleb pigem liigenduse ja paigutusega, tuues näiteid kokku- ja lahkukirjutamisest või sellest, kui tähe füüsilisele kujule omistatakse omaette funktsioon.

Edward A. Levenstoni raamatus on uurimise all „kirjandusliku teksti füüsilised aspektid, kirjanduse tädis ja materjal ning nende panus teksti tähendusse“ (Levenston 1992: 2). Levenston paneb imeks, et kuigi luulet on sajandite vältel nähtud eelkõige millegi kirjapanduna, on just luuletuse kõlalisi mustreid (riim, meetrum jne) visuaalsetest palju põhjalikumalt uuritud, mis põhjendab ka grafoloogilise (Levenstonil *grafikoloogilise*) lähenemise vajalikkust. (samas, 6) Teksti füüsiliste aspektide all eristab Levenston nelja tasandit, mida seejärel eraldi käsitleb: õigekiri, kirjavahemärgistus, tüpograafia (kalkkirja ja suurtähtede kasutus, kirjatüüp jne) ja paigutus.

Levenston puudutab veidi ka kõrvalekallete funktsiooni, kuid struktuurset teoreetilist raamistikku ei paku. Ta jaotab kõik grafoloogilised vahendid nende panuse järgi teksti tähendusloomesse *aditiivseteks*, mis teksti tähendusse midagi lisavad, ja *mittheaditiivseteks*, mis kas kordavad, selgitavad või müstifitseerivad ülejäänud tekstis edastatud mõtet. (samas, 3)

Õigekirjaalases peatükis pakub Levenston erinevaid näidisanalüüse ning vaatleb eraldi mitmeid ebakonventsionaalse õigekirja kasutamise kategooriaid, millest toon esile seitse:

1. Diakriitikud. Tekstis kasutatakse diakriitiku, et sellega lugeja hääldust suunata;
2. Arhaism. Ortograafia järgib keeles ajalooliselt eksisteerinud reegleid, luues sellega arhailise efekti;
3. Dialekt. Ortograafia peegeldab mingi dialekti hääldust;
4. Vahekeel. Ortograafia jäljendab keeleõppija keelekasutust;
5. Visuaalmurre (*eye dialect*). Ortograafia on ebastandardne, kuid see ei mõjuta hääldust;
6. Silmariim. Ortograafia võimaldab sõnadel kirjapildi kaudu riimuda;

7. Sõnamängud. Ortograafilisi kõrvalekaldeid kasutatakse mitmetähenduslikkuse loomiseks. (samas, 37–59)

Kuigi Levenston ei pretendeeri selle jaotusega ammendavale tüpoloogiale, annab see siiski mingi esialgse aluse, millelt ortograafilistele kõrvalekalletele läheneda. See jaotus võib erineda ka keeliti – näiteks võib eeldada, et silmariimi ja visuaalmurde võimalused on läbipaistvama ortograafiaga keeltes piiratumad kui vähem läbipaistva ortograafiaga keelte puhul (vt ptk 2.2).

Lisaks on ortograafiline esiletõst omaette tähelepanu pälvinud mitmetes uurimustes, mis käsitlevad mõnd kindlat seda stilistilist võtet kasutavat autorit. Üks tuntuimaid ja uurituimaid keelelisi kõrvalekaldeid kasutav autor on ameerika luuletaja E. E. Cummings, kes kasutab oma tekstides nii ebatavalist süntaksit, morfoloogiat kui ka ortograafiat. Üks tema kuulsamaid luuletusi on näiteks eripärase süntaksiga „anyone lived in a pretty how town“, grafoloogia poole pealt tuuakse aga tihti välja luuletus „r-p-o-p-h-e-s-s-a-g-r“, kus autor mängib sõna *grasshopper* tähtede järjekorraga (vt Cummings 2008). Grafoloogia vaatenurgast on tema luulet käsitlenud näiteks Al-Khafaji (2016) ja Cureton (1986). Cummingsi ortograafiat on uurinud Tartakovsky (2009), kes annab ülevaate Cummingsi sulgude kasutusest, ning Eva María Gómez-Jiménez (2015a), kes vaatleb Cummingsi täheortograafiat.

Gómez-Jiménez analüüsib kogu Cummingsi loomingust valitud 66 luuletust ning jaotab neis kasutatud ortograafilised kõrvalekalded neljaks: tähe sisestamine, asendamine, ärajätmine ja ümbertõstmine. Need kõrvalekalded võivad esineda ka korraga. (Gómez-Jiménez 2015a: 311) Lisaks küsimusele, milliseid kõrvalekaldeid Cummingsi luuletustes esineb, vaatleb Gómez-Jiménez ka seda, mis funktsiooni need kanda võivad. Uurimuse tulemusel jaotab ta leitud funktsioonid viieks:

1. Keelevariantide kujutamine, s.h dialektid, sotsiolektid, vahekeel, muu (nt joobes inimese kõne);
2. Keelemäng, s.h sõnamängud, anagrammid, spoonerismid (sõnade esitähete või silpide vahetus);
3. Lugemisprotsessi juhtimine;

4. Katkestatuse märkimine;
5. Ikoonilisus (visuaalse või kõlalise analoogia loomine sõna või tähe kirja pildi ja selle vastava tähenduse vahel). (Gómez-Jiménez 2015a: 313)

Neist viiest leidis analüüsitud Cummingsi luuletustes kõige rohkem esimese kahe kategooria alla kuuluvaid kõrvalekaldeid, teised olid esindatud tunduvalt vähem. Lugemisprotsessi juhtimise kategooria alla on Gómez-Jiménez koondanud näited, kus tähed on näiteks meelega segamini aetud, et lugejal oleks raskem lugeda, või kus mõnd häälikut oli pikendatud, sundides seega lugejat sellel sõnal pikemalt peatuma. Katkestatuse märkimine tähendab uurimuses sõnalõppude ärajätmist, mis markeerib peatatud lausungit. Ikoonilisuse all mõeldakse nii otsest, füüsilist sarnasust kirja pildi ja mingi edastatava lisatähenduse vahel (näiteks luuletus, kus *o* tähistab pesapalli) kui ka ortograafiliste vahendite kasutamist mingit sorti liikumise, millegi ilmumise või kadumise märkimiseks. (samas, 313–317)

Lugemisprotsessi juhtimise funktsiooni toovad E. E. Cummingsi luuletuste stilistilises analüüsis välja ka Paul Simpson (1997: 52) ja Richard Cureton (1986: 248). Nad näitavad, kuidas Cummings kasutab grafoloogilisi ja morfoloogilisi vahendeid, et lugeja kasutaks tavapärase ridahaaval lugemise kõrval ka horisontaalset või simultaanset lugemisstrateegiat, tekitades niimoodi mitu paralleelset tähendustasandit. Ikoonilisust nimetab ühe sulgude kasutamise funktsioonina ka Tartakovsky (2009).

1.2.2. Ortograafiline esiletõst eesti kirjanduses

Eesti luules on mittestandardse ortograafia kasutamisel tähelepanuväärne roll, mida seni pole süstemaatiliselt uuritud. Kuigi kirjanduse üldpildis ei saa rääkida selle võtte suurest levimusest ega populaarsusest – võimaliku erandina võib välja tuua ehk vaid *ü ~ y* asenduse –, on selle kasutus stabiilne ning moodustanud ajaga mitmesuguseid mustreid ja seaduspärasid.

Arvestades igasuguse stilistilise esiletõstu omadust tõmmata lugeja tähelepanu, viies selle eksplitsiitselt teksti keelekasutusele, on ortograafilisi nihestusi kasutavad luuletused

möödapääsmatu osa eesti *keeleluule* ja üldisemalt keelega tegeleva luule traditsioonist. Keeleluule mõistet on kasutanud näiteks Hasso Krull (1999: 145), kes nimetab oma Kalju Kruusa esikogu arvustuses keeleluuleks teatavat tüüpi „väikevormis tekste, mis juhivad lakkamatult tähelepanu keelelisele väljendusele ning mille sisu ongi – vähemalt osaliselt – keelest endast tuletatud.“ Selleks tähelepanu juhtimiseks on mitmeid erisuguseid võimalusi. Üheks olulisemaks neist võib olla emakeele ühendamine millegi võõraga, nagu kirjutab luuleantoloogia „Keele maitsest“ järelsõnas Mart Velsker:

Kas pole lõpuks nii, et keele aktualiseerumine toimubki tavaliselt olukorras, kus tuttavad ja võõrad hääled ja kirjad kokku saavad? See tekitab emakeele kõrgendatud tajumist, mõtteid ja mängu, kõike, mida keelde kiindunud luule võiks endas veel sisaldada. (Velsker 2018: 437)

Kuigi Velsker räägib siin eelkõige mitmekeelsest luulest, kohaldub sama mõte edukalt ka mittenormingulisele ortograafiale – lisaks selgestitajutavatele viidetele mõnele teisele (all)keelele võivad „võõrad hääled ja kirjad“ tähendada ka muid stilistilisi võtteid, mis on standardkeelepruugiga harjunud lugeja jaoks esiletõusvana markeeritud.

Lisaks võimaldab eripärane ortograafia väljendada autori üldisemaid keelehoiakuid, kuulumata seega otseselt „keelest endast tuletatud“ luule hulka, kuid tegeledes siiski otseselt keelealaste küsimustega. Arne Merilai (2014: 4–5) järgi võib selline keelereeglite ümbermängimine tuleneda näiteks soovist vastanduda valitsevale ideoloogiale, sarnaneda mõnele teisele valitud autorile või liikumisele või peegeldada lihtsalt autori üldisemat elutunnet. Luulevälistest teguritest tulenevaid keelelisi kõrvalekaldeid kasutavate autorite näitena toob ta välja Uku Masingu, Lauri Sommeri, Merca, Jaan Kaplinski ja Wimbergi, kes kõik kasutavad kõrvalekaldeid just eelkõige ortograafias. (samas) Teiseks eristab Merilai juhte, kus normingust kõrvalekaldumine tuleneb otseselt luule aluseks olevast keele poeetilisest funktsioonist ehk on tingitud luulereeglite ülimuslikkusest keelereeglite suhtes. (samas, 6)

Peale Merilai põgusa ülevaate ei ole ortograafiliste kõrvalekallete küsimust eesti luules laiemalt vaadeldud. Siiski on eraldi tähelepanu pälvinud neist levinuim ehk *y* kasutamine, mille positsioonist eesti kirjandusloos on ajakirjas Vikerkaar ilmunud artiklis kokkuvõtte teinud Mart Velsker (2001). Velsker näitab, kuidas *y* kasutamisel on eesti kirjanduses juba väljakujunenud traditsioonid ja sellega kaasnevad iseseisvad kirjanduslikud tähendused.

Nende traditsioonide hulgas eristab Velsker nelja suuremat *y* kasutamise suundumust, mida nimetab Aaviku, Masingu, Isotamme ja „uueks“ *y*-ks. (samas) Lähemalt vaatlen Velskri artiklit autoristiili käsitlevas alapeatükis 5.1.

Lisaks leiab eripärane ortograafia tihti äramärkimist seda kasutavate luulekogude retseptioonis, kus nii mitmelgi juhul analüüsitakse nähtust ka lähemalt. Eriti järjepidevalt kohtab seda Kalju Kruusa luulekogude vastuvõtus – näiteks Kaisa Maria Lingi (2018) arvustus Kruusa luulekogule „Kümme kükki“ põhineb peamiselt küsimusel, milliseid muutusi toob kaasa autori muutunud *õ*-tähe asendusstrateegia, Mihkel Kaevats (2015) seob aga luulekogu „Äädikkärbsed“ arvustuses Kruusa kirjaviisihked Jacques Derrida dekonstruktsiooni ja tähenduse pidevat edasilükkamist tähistava *erinevuse* mõistega. Lähedalt ortograafiateemat vaatlevaid arvustusi leiab aga teistelegi autoritele, neist üheks põhjalikemaks Henrik Sova (2019) keelefilosoofiline käsitlus Tõnis Vilu luulekogust „Libavere“.

Peale otseste ortograafiaalaste käsitluste on uuritava teema seisukohast asjakohased ka mitmete külgnevate valdkondadega tegelevad uurimused.

Esiteks haakub eripärase ortograafia teema lähedalt poeetilise mitmekeelsuse küsimusega. See teema on viimastel aastakümnetel pälvinud järjest enam tähelepanu nii kirjandus- kui keeleteaduses ning hõlmab lisaks loomulike keelte vahetamisele ja segunemisele ka eri registrite või laiemalt kirjanduslike koodide kasutust (Grönstrand, Huss, Kauranen 2020: 5). Eesti nüüdisluules on poeetilist mitmekeelsust uurinud Saara Lotta Linno (2022), kes vaatleb oma magistritöös just loomulikke keeli, s.h nii selgelt eristatavaid keeli kasutavat kirjanduslikku koodivahetust kui ka makarooniat ehk keelte segunemist, kus keeltevahelised piirid võivad tihti olla hajusad. Linno käsitletavatest juhtudest on käesolevas töös vaatluse all eelkõige sellised, kus ühe keele kirjutamiseks kasutatakse teise keele tähestikku või ortograafiat (vt Linno 2022: 51), mida analüüsin lähemalt peatükis 5.3. Samas peatükis käsitlen ka teisi eri keeltele, registritele jm viitamise juhte.

Teine käesoleva töö uurimisteedega külgnev küsimus, mis küll samuti mitmekeelsuse teema alla kuulub, kuid käesoleva töö materjali arvestades eraldi väljatoomist nõuab,

puudutab murdeluulet. Eestis on tugev lõunaestikeelse luule traditsioon, mille arengutest käesoleval sajandil on kirjutanud näiteks Velsker (2021) ja Tiia Allas (2019). Sealjuures on just murdes kirjutavate autorite seas märgatav hulk neid, kes sellele keelele eraldi tähelepanu pööravad ning kelle looming moodustab seega olulise osa eesti keeleluule traditsioonist (vt Velsker 2019). Luulet on ilmunud nii võro, seto, tartu kui ka mulgi keeles, seda näiteks sellistelt autoritelt nagu Kauksi Ülle, Contra, Mats Traat, Jaan Kaplinski, Häniläne jt. Peale lõunaestikeelse keele on kirjutatud ka teistes murretes, näiteks Mari Vallisoo ida- ning Kristen Suokass ja Maryliis Teinfeldt-Grins kirdemurdes. Siinses töös jääb selgelt murdeluulena määratletav luule uurimise alt välja, kuid käsitlust leiavad tekstid, kus eri murdejoonte kasutamine pole järjepidev ning kus seetõttu on piiri eripärase ortograafia ja murdekeele vahel keeruline tõmmata.

2. Eesti ortograafiast

Eelmises peatükis käsitletud stilistilise esiletõstu puhul on üheks määravamaks küsimuseks, mille taustal midagi esile tõstetakse. Primaarse ehk keelelise kõrvalekalde puhul on selleks taustaks luuletuses kasutatava keele norm – reeglid ja konventsioonid, mida kõnelejad selles keeles üldjuhul järgivad ning millest erinemine on nende jaoks markeeritud.

Käesolevas töös uurimise alla võetud ortograafilised kõrvalekalded kuuluvadki definitsiooni poolest primaarsete kõrvalekallete hulka – kuigi need võivad toimida ka sekundaarselt või tertsiaarselt, ühendab neid siiski erinemine eesti kirjakeele normiga määratud standardsest ortograafiast. Selles peatükis annan ülevaate, milline see standard eesti keeles on, ning tutvustan lähemalt mõningaid ortograafilisest standardist erinevaid allkeeli, mille mõju käesoleva töö materjalis olulisena esile tõusis.

2.1. Kirjaviis ja tähestik

Eesti keelt kirjutatakse ladina tähtedega, põhinedes ladina alustähestikul. Eesti tähestik on järgmine:

aA bB dD eE fF gG hH iI jJ kK lL mM nN oO
pP rR sS šŠ zZ žŽ tT uU vV õÕ äÄ öÖ üÜ

Tähed *f*, *š*, *z* ja *ž* esinevad vaid võõrsõnades. Võõrnimeses ja võõrkeelsetes sõnades kasutatakse lisaks ka võõrtähti, neist harilikumad *c*, *č*, *q*, *w*, *x* ja *y*. Kuni 20. sajandini kasutati tähtede kirjutamiseks gooti kirja, mis seejärel vahetus järk-järgult antiikva vastu, mis on kasutusel ka praegu. (EKK: 45)

Eesti normikeele kujunemisloost annab raamatus „Talurahva keelest riigikeeleks“ põhjaliku ülevaate Raimo Raag (2008). Kuigi üksikuid eestikeelseid kirjapanekuid on leitud juba 13. sajandi algusest, peetakse eesti kirjakeele sünniks 16. sajandi algust, mil

pandi kirja esimesed eestikeelsed tekstid (Raag 2008: 28). Kirjakeele ajaloos eristatakse kolme kirjaviisi: korrapäratu, vana ja uus kirjaviis. Korrapäratut kirjaviisi kasutati kuni 17. sajandini. See järgib suuresti tollaegset saksa keele kirjutustraditsiooni ning sõltub paljuski kirjutajast, olemata nende vahel ühtlustatud. Vana kirjaviisi alguseks peetakse Bengt Gottfried Forseliuse tegevust 17. sajandi lõpul ning lõpuks 19. sajandi teist poolt, mil hakati kasutama uut kirjaviisi. Peamine erinevus vana ja uue kirjaviisi vahel on häälikute pikkuse märkimine: rõhulises lahtises silbis kirjutati vanas kirjaviisis pikk vokaal ühe tähega (*Loja, söma*) ning lühikese vokaali märkimiseks kirjutati järgnev konsonant kahekordselt (*wagga, ühhest*). (EKK: 46)

Nii mõnegi tähe kirjutamine on ajaloos muutunud või poleemikat tekitanud. Üks hiljutisemaid suuri muutusi on vanema *w* asendamine *v*-tähega 20. sajandi algul – esimesi märke *v* kasutamisest leiab 1905. aastast, 1920. aastatel muutus *v* ka ametlikult eelistatavaks ning 1930. aastate lõpuks oli see valdavalt juurdunud. (Päll 2017)

Paralleelselt saksapärase *w* asendamisega *v*-ga pani Johannes Aavik oma ulatuslikus keeleuendusprogrammis ette kasutada *ü* asemel *y*-tähte. 1920. aastal ilmunud artiklis „Kas ü või y? Y!“ põhjendab ta otsust muuhulgas sellega, et *ü* on saksapärase ja saksa mõjust tuleb võimalusel vabaneda, *y* aga sarnane soome ja skandinaavia keeltega. (Aavik 1920: 3–4) Noorem põlvkond võttis selle Aaviku uuenduse suuresti omaks ning 1920. aastatel kasutasid *ü* asemel *y*-tähte mitmed esseistid ja luuletajad (Tauli 1968: 167). Lisaks propageerib *y*-tähte ka Oskar Loorits oma 1923. aastal ilmunud „Eesti keele grammatikas“, kus ta kasutab *y*-tähte läbivalt ning kommenteerib, et *y* kasutuselevõtt on eesti kultuuri iseseisvumise seisukohalt oluline samm (Loorits 1923: 172–173). 1930. aastateks *y*-vaimustus aga mitmesugustel põhjustel vaibus ning üldkasutusse see ei jõudnud (Velsker 2001: 81).

Hiline on ka haagiga kirjutatud frikatiivide märkimine – *š*- ja *ž*-tähti kirjutati gooti kirjas veel enamasti vastavalt kujul *sh* ja *zh*, tänapäevasel kujul hakati neid järk-järgult kasutama 20. sajandi esimeses pooles. Analoogiliselt *š*- ja *ž*-tähega on arutelu olnud ka võimaliku *č* tähe kasutuselevõtu üle. Seda pole siiski tehtud ning võõrsõnatähena pole *č* eesti kirjakeelses pruugis laiemalt esinenud – *č*-tähe asemel soovitati juba 1920. aastatel

kasutada täheühendit *tš*. (EKG II: 347) Ilukirjanduses on aga *č*-d kasutanud Johannes Barbarus (vt nt Barbarus 1927).

Kirjakeele ajaloos on diskussioone tekitanud ka täpitähtede *ä*, *ö* ja *ü* kirjutamine, mida veel 17. sajandil käsitleti saksa keele taustal väga erinevalt, näiteks topeltvokaalide, diftongide või peenendatud vokaalidena. *Ö*-tähte hakati kirjutama veelgi hiljem, sest see mõjus saksa hääldusega harjunud kõrvale niivõrd võõralt. (Põldvee 2010: 339–342) *Ö*-tähe võttis kasutusele Otto Wilhelm Masing, kes tähe kirjapildi jaoks erinevaid variante kaalus ning lõpuks võrdlemisi juhuslikult just tsirkumfleksiga variandi kasuks otsustas. Trükisõnas ilmus *ö* esmakordselt 1819. aastal ning läks sealt alates järk-järgult laiemalt käibe. (Praagli, Pae 2021: 1039–1042)

2.2. Eesti ortograafia põhimõtted

Eesti keele ortograafia on alfabeetiline – igale suulise keele foneemile vastab kirjalikus keeles üks või mitu grafeemi ja vastupidi. Selle vastavuse regulaarsust nimetatakse *ortograafiliseks sügavuseks* (*orthographic depth*) või *läbipaistvuseks*. Läbipaistev ortograafia tähendab seda, et ühele kindlale foneemile vastab ka üks kindel grafeem ja vastupidi, läbipaistmatu ortograafia puhul on võimalusi rohkem. Esimese näiteks võib tuua soome keele, mille ortograafiline läbipaistvus on väga kõrge, teise näiteks aga inglise keele, kus sõna kirjapildi ja häälduse vastavus on tihti irregulaarne. (Aro 2006: 531) Soome keelega lähedases suguluses oleva eesti keele ortograafia on samuti väga kõrge läbipaistvusega (Viise jt. 2011: 429–430).

Eesti ortograafia kui eesti keele üldkasutatav kirjutusviis lähtub neljast põhimõttest:

1. Foneetiline ehk hääldusläheduse põhimõte: õigekirjas taotletakse võimalikult lähedast vastavust hääldusele. See on eesti ortograafia aluspõhimõte.
2. Traditsioonipõhimõte: õigekirjas säilitatakse kokkulepitud kirjapilt ka juhul, kui see praegusele hääldusele ei vasta. Nt palatalisatsiooni mittemärkimine, sõnaalguline *h*, arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine jms.

3. Morfoloogiline ehk morfeemiline põhimõte: sama morfeem kirjutatakse ühtmoodi ja eri morfeemid erimoodi, sõltumata hääldusest. Nt *kuld/ne* ja *kuld/se* (vrd häälduslähedane **kult/se*), *müü/a* ja *müü/ja* (vrd mõlema tavapärane hääldus [müija]).
4. Semantiline ehk tähenduspõhimõte: õigekiri võib aidata eristada tähendust, enamasti kokku- ja lahkukirjutamises. Nt *Noor mees* ja *noormees*. (EKK: 46–47)

Kuna foneetiline põhimõte on eesti ortograafia aluseks, on teiste põhimõtete kasutusjuhud võrdlemisi erandlikud ja seetõttu eesti ortograafiareeglites tihti eraldi välja toodud. Näiteks on eripärane eesti keele *b*, *d*, *g* kasutus – sõna algul esinevad need vaid võõrsõnades ja häälduvad samuti nagu *p*, *t*, *k*, sõna sees märgivad need aga lühikest tugevat klusiili. Helitute häälikute kõrval neid ei kasutata (*peatselt*, *aktus*, *vispel*), välja arvatud liitsõnades (*umbkaudu*), liidete ees (*leibkond*) ning sama sõna eri morfoloogilistes vormides (*seadma* – *seadsin*). Lisaks on hääldus ja kirja pilt erinevad sõnaalgulise *h* puhul, mida tihti välja ei hääldata, aga traditsiooniliselt siiski kirjutatakse, ning *i* ja *j* puhul, kus *j*-tähte kasutatakse silbi alguses ning *i*-tähte silbi lõpus. Häälikute pikkuse ja häälikuühendite märkimisel kehtivad samuti eraldi reeglid. Lühikest häälikut märgitakse ühe tähega, pikka kahe tähega, välja arvatud tähtede *b*, *d*, *g*, *f*, *š* puhul. Häälikuühendis kirjutatakse aga iga häälik ühe tähega, sõltumata selle pikkusest, erandiks liited, mis algavad sama tähega, millega sõna tüvi lõppeb (*õhk-kond*, aga *lip-kond*). (samas, 59–63)

Mitmetes uuringutes on leitud, et läbipaistvama ortograafiaga keelte puhul on laste lugema ja kirjutama õppimise protsess kiirem kui vähem läbipaistva ortograafiaga keelte puhul (vt Aro 2006; Viise jt 2011). Sellega kooskõllaliselt selgub mitmest eesti laste õigekirjaoskuse kohta tehtud uurimusest, et enim vigu tehakse just valdkondades, kus foneetilisest põhimõttest rohkemal või vähemal määral lahknetakse. Näiteks Viise jt (2011) läbi viidud uuringus leiti, et ühed sagedasematest laste eesti ortograafias tehtud vigadest seisnevad helitute ja heliliste klusiilide segamini ajamises ning silbi piiril oleva topeltkonsonandi üleliigses või puudulikus märkimises. Lisaks leidis vigu täishäälikuühendites ja tähendust eristava kokku- ja lahkukirjutamise puhul. (Viise jt 2011: 439–441) Ka Liis Themas (2014) leidis oma magistritöös, et enim eksivad lapsed

just kvantiteedivigade ehk häälikupikkuste märkimises tehtud vigade tuvastamisel, võrreldes reeglivigade ja kvaliteedivigadega.

Ka täiskasvanute ortograafiavigades võib märgata sama tendentsi. Näiteks Silvia Süda leiab oma bakalaureusetöös (2014) Vikerraadio e-etteütluse vigu analüüsidest, et võõr- ja tsitaatsõnade kirjutamise kõrval on ühed vearohkeimad valdkonnad *-lik* ja *-likkus* liited ja ka muud klusiilide pikkuse ja tugevusega seotud küsimused. Ka võõrsõnades tehtud vigades on suur osakaal klusiilide ja häälikupikkusega tehtud vigadel. (Süda 2014)

2.3. Eesti keele allkeeltest

Lisaks ortograafiareeglitega piiratud standardsele kirjakeelele on olemas ka mitmeid keelevariante, mille puhul ei ole kirjakeele normi järgimine tingimata vajalik ega eeldatav: „Kirjakeeles kehtivad ühiskonnas kehtestatud keelenormingud, muudes allkeeltes juhivad keelekasutust väljakujunenud ja suuresti kasutajate poolt teadvustamata tavad (mida mõnikord nimetatakse normideks).“ (Hennoste, Pajusalu 2013: 13) Ka mitmed käesolevas töös käsitletavat ebastandardset ortograafiat kasutavad tekstid viitavad just mitmesugustele eesti keele allkeeltele.

Üks võimalus allkeeli jagada on kasutajate omaduste järgi. Lisaks üle Eesti kasutatavatele ühiskeeltele võib eesti keele sees eristada koha- ja sotsiaalmurdeid, mis sõltuvad vastavalt inimese elukohast ja sotsiaalsest taustast. (samas) Traditsiooniliselt on murdekeel suuline, kuid tänapäeval on mitmele traditsioonilisele kohamurdele loodud ka kirjalik kuju ning võru keele kirjalik variant on ka piirkondliku kirjakeele staatuses. (samas, 117–118) Sotsiaalmurrete puhul on Eestis uuritud ennekõike sotsiaalsetest teguritest tulenevaid häälduserisusi ning eripärast sõnavara ehk slängi (samas, 127, 130). Kuivõrd sotsiolektide ortograafiat ei ole Eestis eraldi uuritud, jääb see käsitluse alt välja ka käesolevas töös. Äratuntavalt mingit kindlat kohamurret kasutavad tekstid jäävad samuti uurimise alt välja, kuid on leidnud varasemalt eraldi käsitlemist (vt nt Velsker 2019).

Teine allkeelte jaotamise võimalus toetub kasutuskontekstile ning jagab keelevariandid registriteks (samas, 13). Käesoleva töö seisukohast on asjakohasem neist suuline keel,

mille mõningaid eripärasid on luules ka kirjalikult kujutatud. Tiit Hennoste on häälduslikult kirjakeelest erinevad suulise keele sõnad jaganud kolmeks:

1. sõnad, kus on toimunud silpide või häälikute lühenemine või kadu (*nüid, kule, nimodi*);
2. sõnad, mis sisaldavad kirjakeele sõnast erinevaid häälikuid (*öheksa*);
3. sõnad, mida hääldatakse tugevamalt (*sis*). (Hennoste 2000: 1350)

Valdav enamuse eripärase hääldusega suulise keele sõnadest kuuluvad esimesse rühma, s.t need on mingil viisil lühenenud. (samas) Üks silmapaistvaimatest häälikukadudest suulises keeles on sõnaalgulise *h* hääldamata jätmine. Eesti keele spontaanse kõne foneetilises korpuses leidub materjalis hääldatakse *h* välja veidi vähem kui pooltel juhtudel, sealjuures mõjutab hääldamist enim kõneolukord – ametlikes monoloogides on *h* välja hääldatud 76% juhtudest, argistes dialoogides aga 38%. Veel mõjutavad *h* hääldust näiteks tekstiliik, lauserõhk, kontekst ja esinemissagedus. (EKH: 114–115) Suulises kõnes on väga sage ka *nud*-partitsiibi lühendamise kujule *-nd*. Leelo Keevallik on oma magistritöös (1994: 4) leidnud, et *-nd* ja *-nud* varieerumine on eesti keeles juba pikaajaline ning kumbki variant pole olnud ajalooliselt väljatõrjutud. Sealjuures võib lühenemine toimuda sõltumata valitud verbi formaalsetest omadustest – silpide arvust, vältest või tüve koostisest (samas, 66).

Keevallik (2003: 354–357) on teinud ülevaate ka kõnekeeles sagedamini esinevatest häälikuerinevustest võrreldes kirjakeelega, leides lisaks nimetatutele näiteks, et *e* kipub mõnikord häälduma nagu *ä* (*vähe* ~ *vähä*, *enam* ~ *änam*), rõhuta järgsilbi *o* nagu *u* (*auto* ~ *autu*), konsonantühend *hv* nagu *ff* (*kohv* ~ *koff*) jne. Sääraseid erinevusi on väga palju, mis varieeruvad nii oma sageduselt kui ka sellelt, kui otseselt keelekasutajad neid kõnekeelsusega seostavad – näiteks *öheksa* ilmneb ka institutsionaalses suhtluses, sellal kui *taldrek* mõjub tihti markeeritult argikeele märgina (samas). Vokaalide häälduses leidub enim erinevusi lühikestes järgsilbi vokaalides, seda eelkõige kõrguses, vähem ees- ja tagapoolsuses ning labiaalsuses (EKH: 23–24).

Lisaks eelpooltoodutele on oluliseks suulise kõne häälduslikuks eripäraks kokkuhääldamine. Tihti liidetakse näiteks side- ja määrsõnad (*ja, et, vä*) või tegusõna *on*

eelneva sõna külge, lisaks kiputakse kokku hääldama eitavaid vorme (*ma=i=tea*). Kokkuhääldamise tulemusel on suulises keeles moodustunud ka mitmeid liitsõnasarnaseid liitumeid, näiteks *misse, onju, eksole*. (Hennoste, Pajusalu 2013: 54)

Peale suulise kõne on käesoleva töö uurimisteema suhtes relevantne allkeel ka netikeel. Netikeel on keel, mida kasutatakse kirjalikus internetisuhtluses. Standardsest kirjakeelest eristab seda kaks peamist faktorit: esiteks kasutatakse netikeeles palju suulisele keelele eripäraseid jooni ja teiseks uusi, just netis kasutusele võetud uusi keelevahendeid ehk netikeelsusi. (sammas, 81)

Netikeelel on nii kirjaliku kui ka suulise keele omadusi, mistõttu on seda nimetatud ka „kirjutatud kõneks“ (Crystal 2001: 24–25). Suulise keele jooned ilmnevad mitmetel tasanditel, sealhulgas ortograafilisel – tihti imiteeritakse netikeele kirjaviisis kõnekeele hääldust, kasutatakse nii lühendusi, häälikumuutusi kui ka hääldusele vastavat kokku- ja lahkukirjutamist. (Hennoste, Pajusalu 2013: 84) Tihti kirjutatakse suulise kõne eeskujul eelneva sõnaga kokku erinevad kliitigid: kokku sulanduvad näiteks küsi- ja asesõna (*missa*) või asesõna, eitussõna ja modaalverb (*maisaa*). (Salla 2002: 145) Kokku võidakse kirjutada ka näiteks kaassõnaühendeid (*maapeal, elusees*) või asesõna ja nimisõna ühendeid (*koguaeg, misasi*). (Soodla 2010: 88, 96) Ka *nud*-partitsiibi lühendamine on sage ning võrdlemisi stabiilne. (sammas, 59–61)

Lühendamine käib ka suulisest keelest sõltumatute netiortograafia erijoonte hulka. Seda tingib muuhulgas püüdlus ajalise ökonoomsuse poole:

Lisaks [...] kasutatakse jututubades transleerimisele kuluva aja kokkuhoidmiseks (ning ühtlasi originaalsuse näitamiseks) ortograafilist reduktsiooni, mis väljendub eelkõige nende ortograafiareeglite eiramises, mis ei ole määravad teksti mõistmise seisukohalt, kuid aeglustavad teksti edastamist. (Salla 2002: 145)

Üheks levinuimaks netikeelele ainuomaseks lühendamisviisiks on täishäälikute ärajätmine, mis võimaldab kirjutada kiiremini, jättes sõna samas arusaadavaks, nagu näidetes *njh* 'nojah', *vbndst* 'vabandust'. Ka kirjavahemärkide tarvis on kiiruse huvides lihtsustunud, nii et ära võidakse jätta märgid, mis pole lausungi mõistmiseks tingimata tarvilikud. (Hennoste, Pajusalu 2013: 82–83)

Peale lühendamise on üheks silmapaistvamaks netiortograafia erijooneks täpitähtede asendamine. Algselt on selle põhjuseks olnud arvutitehnilised piirangud, mis diakriitikuid kasutada ei võimaldanud. Näiteks Sigrid Salla (2002) on vaadelnud keelekasutust ühes jututoas, kus täpitähti kasutada ei saanud. Ta leidis, et kõige sagedamini asendatakse täpitähti kas vastava diakriitikuta tähemärgiga ($\ddot{a} \sim a$) või visuaalselt sarnase numbri või sümboliga ($\ddot{a} \sim 2$, $@$; $\delta \sim 6$, Q). Kõige rohkem eri asendajaid kasutati δ -tähe puhul, kõige vähem \ddot{u} puhul, mida asendati peamiselt y -ga. (Salla 2002: 146)

Samuti kasutati jututoas selliseid täheasendus-i, mis polnud tingitud vajadusest, näiteks nagu $hv \sim ff$, $ts \sim c$, $ks \sim x$. Salla leiab, et selliste ortograafiliste keelemängude eesmärk on eelkõige aidata kujundada kõneleja isikupärast käekirja. (samas) Hennoste ja Pajusalu järgi on ka täpitähtede asendamine, mis tihti pole enam tehniliselt vältimatu, nüüdseks muutunud eeskätt samasuguseks mänguliseks võtteks (Hennoste, Pajusalu 2013: 84).

Vastates 2021. aastal Redditi foorumis esitatud küsimusele, miks täpitähtede asendamist ikka veel kasutatakse, toovad ka kasutajad ise ühe põhjendusena välja selle, et kunagisest vajadusest on välja kujunenud lihtsalt „lahe“ või „popp“ võte. Lisaks pakutakse vastusteks, et nutitefonis on täpitähtede valimine diakriitikuta tähest aeganõudvam, ning et SMS-ide saatmisel olid täpitähed minevikus standardtähestikust kallimad. (Reddit 2021)

3. Materjal ja meetod

Magistritöös on vaatluse all algupärase eestikeelsed trükis ilmunud luulekogud aastatest 2000–2023. Töö ei anna ülevaadet kogu sellel perioodil ilmunud tekstihulgast, vaid kirjeldab selles ilmnenu olulisemaid suundumusi ning silmapaistvamaid juhtumeid. Selleks olen valimi koostamisel toetunud sekundaarsetele allikatele – kultuuriajakirjanduses ilmunud kirjanduskriitikale, ajakirjas Looming ilmunud luule aastaülevaadetele ning selle perioodi sees ilmunud nüüdisluulet sisaldavatele antoloogiatele. Pöörasin tähelepanu autoritele, kelle puhul on retseptisioonis välja toodud otsesõnu ortograafiat või keelemänge ja erilist keelekasutust. Seetõttu jäävad uurimismaterjalist välja võimalikud asjakohased tekstid, mille autorid on kas retseptisioonis vähe tähelepanu pälvinud või mille keelekasutusele pole retseptisioonis viidatud. Lisaks ei võimalda selline lähenemine jõuda üksikute eripärase ortograafiaga mängivate tekstideni, mida pole sekundaarallikates välja toodud põhjusel, et selle autor seda võtet oma ülejäänud loomingus süstemaatiliselt või laiahaardeliselt ei kasuta.

Valimi koostamisel jätsin kõrvale järgnevad mittestandardse ortograafia kasutamise juhud:

1. Kasutatakse kirjakeele normist erinevat kirjavahemärgistust või suur- ja väiketähte. Neis valdkondades on varieerumine nüüdisluules väga suur ning selle käsitlemist käesoleva töö maht ei võimalda. Lisaks jäid töö ühtluse huvides välja eripärase kokku- ja lahkukirjutamise juhud.
2. Kasutatav kõrvalekaldeline sõnavorm on lisaks ortograafilisele vaadeldav ka morfoloogilisel või leksikaalsel tasandil: nt *mõtleda* 'mõtelda' (Vilu 2018: 8), *ärge* 'ärge' (Grix 2010: 15), *keskendugh* 'keskenduda' (Kruusa 2008: 85). Piiri, millal on tegu nihetatud kirjaviisi ja millal ebestandardse sõnavormiga, võib tihti olla keeruline määrata, kusjuures eristust ei pruugi olla teinud ka autor ise. Piirjuhtudel olen lähtunud kõrvalekaldelise vormi kõlalisesest sarnasusest või muul viisil

seotusest standardvormiga: nii on käsitluse all näiteks sõna *needuž* 'needus' (Wimberg 2010b: 103), aga mitte *juggu* 'lugu' (Grix 2010: 31).

3. Kõrvalekaldelises vormis ei ole standardkeelne vaste üheselt määratav või on tegu onomatopoeetilise sõnaga: nt *mötteluhtus* (Vilu 2018: 7), *põrrrrr* (Wimberg 2000), *uuuhhh* (Roos 2023: 46).
4. Kõrvalekalde märkimiseks kasutatakse ülakoma: nt *taiwa'asse* (Wimberg 2006: 63), *ta'aks* (Wimberg 2021: 115). See on eesti luules levinud võte (vt ptk 1.1), mille käsitlemist käesoleva töö maht ei võimalda.
5. Kasutatakse äratuntavalt mõnd teist keelt või murdekeelt, s.h kui neis keeltes kasutatakse ebastandardset ortograafiat: nt *keep on mooving* (Vilu 2018: 14), *säänseh* (Grix 2010: 29). Ebastandardse ortograafia ja murdepärasuse vaheline eristus pole tihti selge ja piirjuhtudel olen lähtunud eelkõige kontekstist. Samuti jäävad kõrvale juhud, kui kõrvalekaldeline vorm on moodustatud originaalselt teise keele ortograafiat järgivast nimest: *tisniländiks* 'Disneylandiks' (Sinijärv 2010: 82), *maarlon prändõu* 'Marlon Brando' (Rooste 2000: 12).

Esiteks kuuluvad valimisse tekstid, mille autor kasutab mõnd kindlat ortograafilist kõrvalekallet kogu loomingus läbivalt. Sellisel juhul kodeerisin kasutatud kõrvalekalde(d) vastavalt Gómez-Jiménezi (2015a) kasutatud neljale ortograafiliste kõrvalekallete kategooriale (ptk 4) ning esinemisjuhte eraldi ei vaadelnud. Igalt autorilt toon valdavalt näitena välja ühe luulekogu. Sellistest autoritest leiavad käsitlemist Chalice (2013), fs (2004), Kalle Istvan Eller (2001), Peep Ilmet (2016), Marko Kompus (2017), Merca (2020), Matti Mogučić (2005), Liisi Ojamaa (2008), Reijo Roos (2022a), Indrek Ryytle (2006), Lauri Sommer (2001, 2019), Triin Soomets (2021) ja Mikk Tšaškin (2023). Lisaks kasutavad läbivaid kõrvalekaldeid Kalju Kruusa, Wimberg ja Reijo Roos (2023), kelle luulekogusid vaatlesin ka eraldi.

Vähem seaduspärase kõrvalekallete puhul kodeerisin kõik luulekogus esinevad ebastandardset kirjutatud sõnad eraldi. Selliselt märgendatud luulekogud, milles esines enam kui kolm käsitletavat kõrvalekaldelist vormi, on: Wimbergi „Maaaraamat“ (2000), „Kärppsed“ (2006), „Eesti köökk“ (2010a), „Wabastatud wärsid“ (2010b), „Hõõguvad read“ (2011), „Just praegu“ (2021) ja „Enne kui“ (2022); Kalju Kruusa „Treffamisi“

(2004), „Pilvedgi mindgi liigutavadgi“ (2008), „Tühhja“ (2010), „ing · veri · tee“ (2013), „Äädikkärbsed“ (2015), „Kümme kükki“ (2018) ja „Üleelamiste vanake“ (2023); Tõnis Vilu „Libavere“ (2018); Grixi „Lullag“ (2010) ja „Cax“ (2014); Jürgen Rooste „Veri valla“ (2000), „lameda taeva all“ (2002), „tavaline eesti idioot“ (2008b), „21. sajandi armastusluule“ (2008a), „Laul jääkarudest“ (2012); Karl Martin Sinijärve „KMSX: kuidas öelda“ (2013); Reijo Roos „tere kas tohib / tere kas võisõ“ (2023), Freddy „Sigalind“ (2017).

Kasutanud olen ka tekste luulekogudest, kus käsitletavaid kõrvalekaldelisi vorme esineb vaid mõnes üksikus tekstis. Nendeks on Valdur Mikita „Rännak impampluule riiki“ (2001), Maarja Kangro „Tule mu koopasse, mateeria“ (2007), „Must tomat“ (2013); Hasso Krull „Kornukoopia“ (2001), „Meeter ja Demeeter“ (2004); Kirsti Oidekivi „Akvaariumis“ (2000), „Pinsel“ (2003); Aleksander Müller „Vilus on jahe“ (2001); Jürgen Rooste „Suur sume, suur tume“ (2014).

Kogutud andmetest annan ülevaate 4. peatükis, kus olen need kategoriseerinud vastavalt neljale Gómez-Jiménezi (2015a) eristatud ortograafiliste kõrvalekallete kategooriale. Andmete põhjal lõin juhtumiülese analüüsi meetodil 5. peatükis kasutatud funktsioonide kategooriad. Funktsioonide tuvastamiseks kasutasin tekstide stilistilist analüüsi (vt Simpson 1997, Leech 2008) ning kategooriate loomisel tuginesin osaliselt Gómez-Jiménezi (2015a) eristatud funktsioonidele, mida täiendasin vastavalt materjali eripäradele.

4. Ortograafilise esiletõstu tüübid eesti nüüdisluules

Kõrvalekallete kategoriseerimiseks kasutasin Gómez-Jiménezi (2015a) E. E. Cummingsi luule põhjal eristatud nelja kategooriat. Need kõrvalekalded võivad esineda ka korraga.

1. **Täheasendused.** Sellesse kategooriasse kuuluvad juhud, kus üks eesti ortograafiastandardis ette nähtud täht või täheühend on asendatud mõne teise tähe või sümboliga. Näiteks *qrblik*, *yx*, *lopetan*, *tulevadgi*.
2. **Tähe lisamine.** Selle all mõistan juhte, kus standardsele ortograafilisele sõnakujule on lisatud täht, mida seal algselt ei olnud. Siia kuuluvad nii mingi tähe mitmekordistamine (*viljaandi*, *taktitundlikk*) kui ka täiesti uue tähe lisamine (*hiljemb*, *vanhasti*).
3. **Tähe ärajätt.** Sõnakujust on eemaldatud täht, mis selles standardsel kujul sisaldub. Eemaldatud võib olla üks topelttähest (*se*, *omikune*) või üksik täht (*tra*, *kaheteistküine*).
4. **Tähtede ümbertõstmine.** Omavahel on ära vahetatud kaks lähestikku asuvat või muul viisil seotud tähte, näiteks nagu sõnades *soperdsi* ja *kunts*.

Järgnevates alapeatükkides annan ülevaate neisse kategooriatesse kuuluvatest kõrvalekalletest, seostades neid omavahel ja luues paralleele 2. peatükis tutvustatud eesti kirjakeele eri aspektidega. Neljast kategooriast mahukaima täheasenduse kategooria olen selguse huvides jaotanud veel kolmeks, vastavalt asenduse tüübile.

4.1. Täheasendused

Täheasendus on eesti nüüdisluules kõige levinum ortograafilise kõrvalekalde tüüp. Sealjuures kasutavad paljud autorid mingit asendust kogu oma loomingus läbivalt, sõltumata teksti temast või sõnavalikust. Tihti asendatakse täpitähti, sealjuures on kõige populaarsem asendus kasutada *ü* asemel *y*-t. On ka autoreid, kes asendavad teisi omatähti süstemaatiliselt võõrtähtedega (nt *v* ~ *w*, *ks* ~ *x*). Läbivate asenduste kõrval leidub ka

tekstispetsiifilisi asendusi, kus eripärase tähe kasutamine võimaldab teksti tõlgendust suunata.

Materjali süstematiseerimiseks vaatlen eraldi vokaalimuutusi, konsonandimuutusi ja juhtumeid, mis sellest jaotusest välja jäävad.

4.1.1. Vokaalimuutused

Kõige levinum ortograafiline kõrvalekalle eesti nüüdisluules on *ü* asendamine *y*-ga, mida mitmed autorid kasutavad oma loomingus läbivalt. Kõigis oma vaadeldava ajaperioodi vältel ilmunud luulekogudes on seda asendust kasutanud näiteks Lauri Sommer, fs, Liisi Ojamaa, Peep Ilmet, Kalle Istvan Eller, Marko Kompus, Indrek Ryytle, Chalice, Reijo Roos, Mikk Tšaškin jt. Triin Soomets kasutab vahel *ü*-d ja vahel *y*-t, ilma seda eristust selgelt markeerimata, ühes tekstis kasutab ta aga läbivalt sama tähte. Liisi Ojamaal ja Chalice'il esineb *y* koos teiste läbivate asendustega, mida käsitlen allpool.

Peale nimetatud programmiliste kasutusjuhtude võib *y*-t *ü* asendajana leida ka mitesüstemaatiliselt vahelduvat ortograafiat kasutavates tekstides. Näiteks Tõnis Vilu „Libaveres“ ja Grixi tugevate võru keele mõjudega luulekogudes „Lullag“ ja „Cax“, milles kasutatakse ebakorrapäraselt kirjaviisi, vaheldub see standardse *ü*-ga mõnikord ühes ja samas värsireas, nagu näha näidetes 1 ja 2.

(1) [...] ma ole *tyhi* ,ma olen
prygi.. Kõikk on tgl't *prüki* [...] (Vilu 2018: 8)¹

(2) *Üx kysis* minult mix ma tahan luuletada (Grix 2010: 5)

Neis luuletustes toimib *y* kui üks *ü* paralleelvariant, mida on võimalik ortograafilise varieerumise markeerimiseks kasutada ilma lugeja jaoks tähendust hägustamata. Kuna on selge, et *ü* ja *y* märgivad sama häälikut, on nende vaheldumine otseseks ebakorrapärasuse märgiks.

¹ Siin ja edaspidi olen vaadeldavat nähtust näitlikustavad sõnad märkinud kaldkirjas. Kui kogu näitetekst on ühtviisi asjakohane, on see ära toodud läbivas püstkirjas.

Lisaks võib *y* ilmned *ü* asendajana teksti- või ka sõnaspetsiifiliselt. Näites 3 on toodud katkend ühest Wimbergi luuletusest, kus *y* esineb vaid sõnas *mystiline*, sellal kui sõna *ütles* jääb *ü*-tähega. Sealjuures korratakse sõna *mystiline* teksti sees kaks korda ning see esineb ka pealkirjas.

- (3) [...] „Ah, need on nahkhiired,
ütles vanaisa hääl kõrvalt [...]
[...]
Ei taht tuppa minna, mingi
mystiline hoidis mind õues,
mingi *mystiline*. (Wimberg 2000)

Jürgen Rooste luulekogus „Veri valla“ (2000: 20–22) ilmub *y* ühes tekstis, kus viidatakse päevikusissekandele – sissekannet kujutavas osas kasutab autor asendusi *ü* ~ *y* ja *ks* ~ *x*, mida ülejäänud tekstis ei kohta. Lisaks on sissekande osa kirjutatud läbivas suurtähtkirjas.

Peale *ü* on *y*-t kasutatud ka teiste täpitähtede asendamiseks. Grixil märgib see enamasti *ü*-d, kuid mõnikord võimaldab kontekst ka tähe *ö*-na tõlgendamist. Näites 4 pole selge, kas *y* asendab *ü*-d nagu mujalgi, saades tulemuseks võru keele mõjulised *üüsel* ja *tüümiis*, või on tegu asendusega *ö* ~ *y*, misjuhul oleks tegu kirjakeelset vormi kasutavate sõnadega *öösel* ja *töömiis*. Esimest tõlgendust soodustab võrupärane *miis*, teist aga tõik, et luuletuse struktuuri järgides peaksid *köömis* ja *tyymiis* omavahel riimuma.

- (4) Saadan selleh är nii omgi *köömis*
Kirutassin *yysel* siin qi õige *tyymiis*. (Grix 2010: 11)

Kruusa Kalju on enamikus oma luulekogudest (Kruusa 2004; 2008; 2010; 2013; 2015) kasutanud *y*-t aga läbivalt *ö* asendajana, millest on saanud tema autorikäekirja äratuntav osa. Näites 5 võib sõna *üte* rea algul suunata *y*-t tekkiva siseriimi tõttu esialgu *ü*-na tõlgendamata, kuid luuletuse kontekstis on selge, et asendatud on just *ö*.

- (5) on ainult *üte*, aga kuhu jääb *myte*? (Kruusa 2008: 17)

Kruusa on *ö* jätnud asendamata luuletõlgetes, mis samuti mitmes tema kogus sisalduvad, ja harva, kuid siiski ka mõnes tema oma luuletuses. Näiteks kogus „ing · veri · tee“ (2013) ilmub *ö* ainult kõige viimases luuletuses „Meeli tahab, et emme sööks kõvasti küüslauku“,

kus seda kasutatakse ühe korra pealkirjas ja viis korda sisuosas. Selget süsteemi, millal autor kumba tähte kasutab, on raske määrata. Sedakaudu mängib Kruusa lugeja ootustega kahel tasandil – kui lugeja on asenduse juba primaarse kõrvalekaldena (erinemine keelenormist) omaks võtnud ja uue standardina kehtestanud, lisab Kruusa ka sekundaarse kõrvalekalde (erinemine ootustest autorile).

Kahes viimases luulekogus (Kruusa 2018; 2023) on Kruusa oma taktikat muutnud, esimeses vaid mõnes luuletuses, teises aga läbivalt – *õ*-d ei asenda enam mitte *y*, vaid erinevad vokaalid, millele on diakriitikuna lisatud kaar (*ǎ, ǣ, ǐ, ǒ, ǔ, ǚ*). Vokaalide valikut tunduvad suunavat sugulaskeeled, eelkõige soome keel, näitlikustades niiviisi *õ* hääliku tausta ja ajalugu. Näites 6 on kaks *õ*-d sisaldavat sõna omavahel riimuvast positsioonis, aga kirjutatud erinevate tähtedega. Soome keele kaudu tõlgendamist soosib ka soomepärase possessiivsufiksi *-ni* sõnas *tütreleni*.

- (6) (olen võtnud *nǣu'uks*
olla tütreleni
vääramatuks *jǔu'uks*) (Kruusa 2018: 63)

Täpikähtede asemel võidakse kasutada ka numbreid, nagu seda on tehtud netikeeles, mida vaatlesin peatükis 2.3. Läbivalt on asendusi *ǎ ~ 2, ǒ ~ 6, ǔ ~ 8, ǚ ~ y* oma luulekogus kasutanud Chalice (2013), nagu näha näites 7.

- (7) *v66ras naine*
magab k6rval
p2ev p22stetud (Chalice 2013: 18)

Teine netikeelest tuntud võte on diakriitikute ärajätmine, mida kohtab valitud materjalis vaid tekstispetsiifiliselt. Kruusa luuletuses „SMS'CI TOUKYOU JA TALINA VAHET LUULETUSI LAKITADES“ (2008: 28–29) viitab täpikähtede asendamisele ka sisus öeldud kirjutamise viisile ja meediumile – loetav tekst ise ongi see luuletus, mis on telefonis sõnumina kirjutatud. Näites 8 on aga katkend ühest Kruusa luuletusest, kus täpikähtede asendamist sisuliselt nii selgelt ei põhjendata.

- (8) *sugis* on juba
taitsa vilunud
paikene vasinud (Kruusa 2008: 31)

Kruusa on kasutanud ka asendust $\ddot{a} \sim e$ mõnes tekstis, kus kasutab saksa keele pärast ortograafiat, näiteks sõnades *wert*, *verschendavalt*, *mergistusi* (näide 18).

Karl Martin Sinijärv on ühes tekstis kasutanud diakriitikute ärajätmist samuti esmapilgul juhuslikult, kuid samas tekstis mitme teise juhuslikuna mõjuva ortograafilise kõrvalekaldega: *see oli jalle üks jäle marjaleotis* (Sinijärv 2016: 77). Diakriitiku ärajätmine sõnas *jälle* ei pruugi esmapilgul märgatagi olla, samamoodi nagu teised samas tekstis kasutatud kõrvalekalded, milleks on üks $\delta \sim \ddot{o}$ asendus ning üks $l \sim I$ asendus.

Materjalis leidub ka juhte, kus asendus toimub vastupidi ja diakriitikud hoopis lisanduvad. Kalju Kruusa on mõnes oma luuletuses kasutanud soome keele pärast vokaalharmooniat, mida eesti keelele kohaldab, asendades eesvokaalsetes sõnades näiteks $u \sim \ddot{u}$ ja $a \sim \ddot{a}$ nagu näha näites 9.

- (9) *mytlesin no midä*
jaapani tancuhiir tahab
panin talle näpiocatäie tangu
ja teise annuse igaks juhuks riisi
hiir vyttiski riisiterä
oma pisukeste kätüide vahele (Kruusa 2008: 22)

Diakriitikute abil on moodustatud ka vokaale, mida eesti tähestikus ei esine. Näiteks on Kruusa kasutanud täppide e . treemaga e -d (*hëlëdämält*, *päikënë* (sammas, 75)), märkinud tsirkumfleksiga pikka vokaali (*klâriks*, *râmistikuvahetus* (Kruusa 2015: 16)) ning kasutanud prantsusepärast akuuti ja treemaga i -d (*oh küll on oivaliné*, *ja oh küll on ontlique!* (Kruusa 2017: 19)) Wimberg kasutab ühes tekstis sõna *énergíajookk* (2022: 191), kus nii e -le kui i -le on lisatud akuut, Reijo Roos (2023: 36) räägib ühes luuletuses aga teistest tähestikest, nimetades mõnd tähte eraldi ning lisades läti keeles kasutatava makrooni ka eesti keele sõnale fraasis *läti keele vokälkatustes*.

Peale eelnimetatute eristuvad ka tähestikusisesed vokaalimuutused, mis korreleeruvad häälduserisustega. Tõnis Vilu „Libaveres“ on sagedasimad vokaalimuutused just sellised, mida on ka suulises kõnes leitud (EKH: 23–24): järgsilbi *i* võib olla kirjutatud madaldunud *e*-na, näiteks *hommekuid* (Vilu 2018: 7), *tähtes* (sammas, 13), järgsilbi *o* kõrgenenud *u*-na, näiteks *filusoof* (sammas, 13) ja *atvukaatidediplomatide* (sammas, 20) ning *a* kirjutatud eespoolsema *ä*-na nagu näidetes *midä* (sammas, 7), *enäm* (sammas, 8) ja *väljäst* (sammas, 34). Kruusa (2004: 8) on kasutanud suulises kõnes tavapärasest madaldunud esisilbivokaaliga vormi *öheksa*, Jürgen Rooste (2008: 46) aga eespoolsema järgsilbivokaaliga vormi *lihtselt* ning Aleksander Müller (2001: 81) sõnavormi *televiiser*.

Täishäälikuühendites hakkab silma assimilatsiooni märkimine: lisaks tunnustatud paralleelvormidele nagu *sääl* ja *pääl* moodustati ka selliseid vorme nagu *nää* 'näe' (Wimberg 2000; Oidekivi 2000: 48), *präägast* (Sinijärv 2016: 78) ja *päävapäält* (Vilu 2018: 8). Lisaks *ae* või *äe* diftongile, mille täielik assimilatsioon on ka suulises kõnes kõige sagedasem (EKH: 60–61), leidis Vilu kogus assimilatsiooni ka *i-lõpulistest* diftongides: *teeselt poolt* (sammas, 15), *vananaastesuve* (sammas, 34).

Esineb ka vastupidist võtet, kus vokaalide erinevus suureneb. Jürgen Rooste kirjutab vaatluse all olevates tekstides *süüa*-tüüpi ortograafiaga sõnad enamasti *üü* asemel *ii*-ga, mis hääldusele täpsemini vastab (EKH: 57): *süüa* (Rooste 2000: 17), *püüavad* (sammas, 38), *hüüaksid* (Rooste 2002: 35). Diftongide muutmine võib anda edasi ka murdelist või arhailist konnotatsiooni: *vainlase* (Sinijärv 2016: 93), *laiva* (Grix 2010: 15), *päiv* (Vilu 2018: 22). Samamoodi kasutatakse pika vokaali asendamist diftongiga näidetes *rõemsalt* (Wimberg 2006: 9), *vielgi* (Vilu 2018: 8), *ruomab moada müüda* (Kruusa 2008: 77). Kruusal (2004: 60) esineb ka vorm *soaremaa*, millega samas tekstis esineb ka *samoa*, tekitades *oa* diftongi kaudu sõnade vahel lisaseose.

4.1.2. Konsonandimuutused

Samuti nagu *y* kasutamine on paljude autorite jaoks läbiv, teksti enda spetsiifikast sõltumatu võte, kuulub mõne autori keelde ka teisi süstemaatilisi täheasendusi. Neist kõige silmapaistvamaks suundumuseks on võõrtähtede kasutamine omatähtede asemel.

Konsonandiasendused, mida mõni autor läbivalt kasutab, on näiteks $ks \sim x(x)$, $v \sim w$, $ts \sim c(c)$ ja $tš \sim č(č)$. Need asendavad tähed eesti tähestikus ei esine, kuid nende nimetamiseks kasutatav konventsionaalne häälduspilt vastab foneetiliselt asendatavate tähtede omale, mistõttu võib arvata, et lugeja jaoks nende asendustega kujutatavate häälikute kõlas erinevusi ei teki. Juhte, mil need asendused esinevad süstemaatiliselt ja ühes komplektis vokaaliasendustega, vaatlen peatükis 4.1.3.

Kalju Kruusa kasutab nimetatutest peamiselt asendusi $ts \sim c(c)$ ja $tš \sim č(č)$, seda mitte päris järjekindlalt, kuid siiski silmahakkavalt. Eriti on see asendus esil luulekogus „Pilvedgi mindgi liigutavadgi“ (2008) ning kõige hilisemates kogudes seda enam ei kohta. Kusjuures, konsonandi kahekordistamisega Kruusa mitte ei topelda asendatavat täheühendit, vaid märgib kolmandat vältet, mis asendamata variandis kirja pildis nähtav poleks (näide 10). Sama võtet kasutab ta ka mõnes luuletuses ilmneva $ks \sim x$ asendusega.

- (10) klambrega kruvega liimiga kinnitatud *kloccidest* need
tänavat palistavad *pliiachooned* (Kruusa 2008: 45)

Jürgen Rooste kasutab asendust $v \sim w$ mitmes tekstis, aga siiski piisavalt vähe, et see mõjuks markeeritult. Mitu korda kasutab ta w -d sõnas *wärk* (Rooste 2002: 58, 78; 2008: 43) ja *wörk* (Rooste 2002: 66, 71). Lisaks ilmneb w nii Roostel kui teistel autoritel tihti koos erinevate arhailisust märkivate teguritega, mis võivad olla nii sisulised kui vormilised, viidates sellega w kasutusele eesti vanemas kirjakeeles. Nii on Rooste kasutanud w -d sõnades *waegge* 'väge' (samas, 58) ja *wõru* (samas, 73), Kruusal võib leida näiteks fraasi *eesti rahwa soost* (Kruusa 2010: 50) ning Wimberg kirjeldab ühes selle asendusega tekstis lapsepõlvemälestust (näide 11).

- (11) See metsahäinamaa, mis lõpeb soona,
nii *helewalge särav* tundus toona!
Meid kaks kanget – *wanaisa*
ning mina – *wäike*, kuid *wisa*. (Wimberg 2000)

Lisaks kasutavad nii Rooste, Kruusa kui ka Wimberg mõnes tekstis $ks \sim x$ asendust. Roostel on see harvem ning selgemini tekstispetsiifiline, ilmudes päevikusissekannet kujutades (Rooste 2000: 20) ja võõrsõnas *faximasina* (Rooste 2002: 11), Kruusal leidub seda SMS-i imitatsioonis (2008: 28–29) ning luuletuses, mis on ka vastavalt

pealkirjastatud „x x x“ (2018: 31), Wimberg (2022: 204) on ühes luuletuses riiminud sõnad *PIITSAPLAX* ja *SOOVITAXXX*. Ka Hasso Krull (2001: 54–55) on *ks ~ x* asendust kasutanud, seda luuletuses „mix erootika“, milles iga salm algab küsisõnaga *mix* ning milles *x*-i kasutamine võimaldab tõlgendust nii eesti kui inglise keele kaudu.

Lisaks võõrtähtedele võidakse asendajana kasutada ka häälduslikult lähedasi võõrsõnatähti, nagu näiteks asendustes *s ~ z* ja *s ~ ž*. Karl Martin Sinijärv on ühe luuletuse pealkirjastanud kui „poliitilisi poeeze 2013“ (Sinijärv 2016: 27), Wimberg kasutanud aga sõna *mulkzub* (Wimberg 2006: 9). Näites 14 on toodud Wimbergi luuletus pealkirjaga „NEEDUŽ“, kus rõhutatakse *ž*-de kordamisega pärisnime Žižek kõla.

- (12) Žižek
žittugu žu
žilgukarppi! (Wimberg 2010: 103)

Tihti kasutatakse asendamist ka häälduslikul ajendil – asenduse kaudu kas tõstetakse esile olukordi, kus norminguline ortograafia hääldust täielikult ei peegelda või rõhutatakse mõnd sõna suulist hääldusvarianti. Asendus võib toimuda omatähtede ning võõr- ja võõrsõnatähtede vahel mõlemasuunaliselt – nii võõrapärasustades kui ka loomulikestades.

Kruusa luulekogu „Treffamisi“ (2004) pealkirjas on täheühend *hv* asendatud kahe *f*-iga, mis vastab ka tegelikus keelekasutuses tihti ilmnevale hääldusele (EKH: 113), rohkem seda asendust tema kogudes aga ei leidu. Asendust *hv ~ f(f)* kasutab võrdlemisi palju aga Rooste, seda pea kõigis vaadeldud kogudes: *raffamuusikud* (2002: 14), *toatuflites* (samam, 20), *muffigi* (samam, 32). Kusjuures just sõna *muffigi* ilmneb ka „Libaveres“, kus see on kogu raamatu ainus *hv ~ f* asendus.

Tunduvalt sagedamini kasutab Kruusa aga teistpidiseid asendusi, kus *f* on asendatud *hv* või lihtsalt *v*-ga, nagu sõnades *asvalt* (Kruusa 2008: 36) või *aahvrikas* (samam, 41). Näites 13 on sõna *sefiir* kirjutatud kui *sehviir*. Seegi hääldusvariant on suulises keeles levinud (EKH: 115).

- (13) Aga tegelikult vyivad nad olla ka klopit munavalgest.
Kui *peseekoogid*. Kui *sehviir*. (Kruusa 2015: 11)

Näites 13 on näha ka see, kuidas sõnas *beseekoogid* on kirjutatud sõnaalguline klusiil tugevana. Kui *hv* ja *f*-i sarnane hääldamine on suulises kõnes küll sage nähtus, aga ei toimu alati (EKH: 113), siis sõnaalgulises positsioonis olevad *g*, *b* ja *d* häälduvadki täpselt samuti nagu vastavalt *k*, *p* ja *t* (EKK: 59), mis võimaldab ortograafiat vaheldada hääldust muutmata. Kruusa kasutab sõnaalguliste nõrkade klusiilide tugevalt kirjutamist mitmes kogus, seda eriti märgatavalt raamatus „Pilvedgi mindgi liigutavadgi“, kus normingupärane kuju säilib peaaegu ainult nimedel (*buddha* (Kruusa 2008: 60), *bukowski* (sammas, 23)), teistes sõnades on toimunud asendus, nagu näiteks sõnades *pambusevõrsi* (2008: 54) või *kalaktikale* (sammas, 100). Samasugust asendust on väiksemal määral kasutanud ka mõned teised autorid, näiteks Rooste sõnas *prändi* (2002: 80) ja Krull sõnas *pensujaamas* (2004: 13). Siingi leidub aga ka vastupidiseid näiteid: Aleksander Mülleril on luuletsükkel, milles kaks luuletust on pealkirjastatud kui *bääsuke* ja *gurg* (Müller 2001: 75).

Sõnasiseselt märgivad *b*, *d* ja *g* aga lühikest tugevat klusiili (EKK: 62). Seda on Kruusa ära kasutanud ühes luuletuses, kus esinevad sõnad *mitte gumidagi* ja *maideamis* (2004: 51). Sõnade *mitte kui midagi* ja *ma ei tea mis* liitmisel saadud liitumites on tugevad klusiilid nõrgenenud, kuivõrd need pole enam sõnaalgulises vaid -siseses positsioonis. Sama võtte esineb Wimbergi (2010a: 22) kasutatud kõnekeelses lühenenud vormis *laubaomikune*.

Erinevus ortograafia ja häälduse vahel on märgatav ka juhtudel, kui nõrgale klusiilile järgneb helitu konsonant, mis eesti ortograafiareeglite järgi toimubki vaid erandjuhtudel (EKK: 59–60). Seda on kirjapildi moonutamiseks välja toonud mitmed autorid. Wimbergil on selliste klusiilide tugevana (mõnikord ka kahekordsena) märkimine läbiv kogu loomingus, esinedes ka ühe luulekogu pealkirjas „Kärppsed“ (2006) ning näiteks sõnas *umpseid* (2006: 9), Roostel esineb sõna *kärpsenärusid* (2002: 61) ning Vilul *yltse/ültse* (Vilu 2018: 8, 20).

Tõnis Vilu raamatus „Libavere“ ja Gixi kogudes „Cax“ ja „Lullag“ on nõrkade ja tugevate klusiilide vaheldamisega mängitud veelgi. „Libaveres“ tehakse seda mõlemat pidi ja eri keelelistes kontekstides, kus tugevaid seaduspärasid välja ei joonistu: ühel leheküljel on näha näiteks sõnavormid *ültse*, *nüt*, *tulevadgi*, *vaadan* (Vilu 2018: 8). Näites

14 on kõrvuti kaks ainsuse kolmanda pöörde vormi, üks neist märgitud tugeva ja teine nõrga klusiiliga.

- (14) [...] Mõnkord
ku endalt noid küsimusi
küsin sis kuulen vett, ,vesi
vulisep-mühiseb mu sees. (Vilu 2018: 13)

Ka Gixi autorikeele ortograafilised kõrvalekalded ei ole järjepidevad, kuid nende seas võib siiski leida tugevamaid suundumusi – näiteks kasutab ta nõrga klusiili tugevaga asendamist tunduvalt rohkem kui teistpidist asendust. Ainsuse kolmanda pöörde lõpp on tihti kirjutatud *p*, mitte *b*-ga (*peegeldap* (Grix 2010: 23), *sööstap* (samas, 24)), partitsiibi lõpp *t*, mitte *d*-ga (*haihtunut* (samas, 31)), sidesõna *ning* on tihti kirjutatud kui *nink* (samas, 29, 31) jne. Tugevneda võivad tal ka sõnasisesed klusiilid, nt *pääleki* (samas, 7), *pantud* (samas, 11).

Jürgen Rooste on ühes luuletuses kasutanud vana kirjaviisi järeleaimavat ortograafiat, kus sõnalõpulisel klusiilid on samuti märgitud tugevalt (näide 15).

- (15) meie issa khes sa *olet* taivas
kaitsep meith ja *hoiap* meit (Rooste 2008a: 84)

Lisaks võib eraldi välja tuua konsonandiasendused võõrsõnades, kus need asendavad tähed vastavad mingi teise keele hääldusele, nagu Maarja Kangro *džentriifitseeruvast* (2013: 49).

4.1.3. Muud juhtumid

Leidub ka juhtumeid, kus vokaali- ja konsonandiasendusteks eristamine ei ole otstarbekas, kuivõrd asendus toimub nende kategooriate vahel või nende üleselt.

Esiteks kuulub mitme autori keelekasutusse terve täheasenduste komplekt, mille seas võib olla nii konsonante kui ka vokaale. Asendused, mida niiviisi läbivalt kasutatakse, on näiteks *ü ~ y*, *ks ~ x(x)*, *v ~ w*, *ku ~ q*, *ts ~ c(c)* ja *tš ~ č(č)*. Need asendavad tähed eesti tähestikus ei esine, mis võimaldab asenduse täielikkust – asenduste „legendi“ teades on tekstid võimalik üksüheselt ortograafiastandardit järgiva variandiga kokku viia. Sarnaste

asenduste kasutuse kõrgaeg jääb eelmise sajandi lõppu, kui seda kasutasid mitmed punkluuletajad, (Viires 2021: 45) käesoleva töö materjali hulka kuuluvad neist vaid mõned. Liisi Ojamaa kasutab läbivalt asendusi $ü \sim y$, $ks \sim x$ ja $v \sim w$, nagu näha näites 16, Merca aga asendusi $ku \sim q$, $ks \sim x$ ja $ts \sim c$, mis on ära toodud näites 17. Lisaks kasutab Merca ka asendust $tš \sim č$. Lauri Sommer, kes muidu peale $ü \sim y$ teisi täheasendusi ei kasuta, on ühes oma luulekogus (2001) kasutanud ka $ks \sim x$ asendust, kusjuures sellesse luulekogusse on kogutud just 1990. alguses kirjutatud tekstid.

(16) *Nyyd läheb walgemax & õues lõhnab tuul
& linn on ylespidi, linn on yxi poolik* (Ojamaa 2008: 15)

(17) *Ma nuusutax tuult,
saax vastuseid õhurõhult,
ma uurixin puult maiceid,
laqx neid maailma kõhult!* (Merca 2020: 26)

Asendused $v \sim w$, $ks \sim x$ ja $ku \sim q$ on ka Grix'i autorikeele olulised osad. Need ei esine küll päris kõigis tekstides ning võivad mõnikord vahelduda ka ühe teksti piires, aga on siiski küllaltki sagedased ning hakkavad silma: *wasax* (Grix 2014: 48), *waiqsemeri* (sammas, 69), *püxisääre* (sammas, 71). C-d Grix korduva asendusena ei kasuta.

Teine oluline kategooria täheasenduste hulgas on tähestikuvahetus: eesti keele sõnu kirjutatakse mõne teise tähestiku tähtedega. Üleni sellises laadis on kirjutatud Kalju Kruusa luuletus „*Ëhécetyтгвустyc*“ (2018: 10), kus kasutatakse kirillitsat. Lisaks tähestikuvahetusele kasutab Kruusa selles tekstis ebatavalist transliteratsiooni, mida on lähemalt vaadelnud Saara Lotta Linno (2023: 14–15). Teistes Kruusa tekstides võib leida näiteks kreeka tähestiku kasutamist, kuid seda just sõnades, kus eesti sõna langeb kreeka sõnaga kokku, nii et eripärast ortograafiat võib vaadelda ka tsitaatsõnana, näiteks *σμάραγδ* 'smaragd' (Kruusa 2015: 8) või *τόν* 'toon' (sammas, 9). Mõnikord asendatakse aga vaid üks täht, nagu on seda teinud Wimberg ühes oma luulekogus (2000), kus mitmes luuletuses on sõnas *həin* toimunud asendus $e \sim ə$, Rooste on ühes luuletuses kasutanud aga asendust $pi \sim \pi$: *πdu sinus eneses* (Rooste 2014: 57). Asendajaks võivad olla ka muud sümbolid. Näiteks Valdur Mikita on ühes luuletuses asendanud kolm tähte kolme eri

sümboliga, andes kõigepealt ette vastava legendi ning esitades seejärel seda asendust kasutava teksti. (Mikita 2000: 122)

Ka ladina tähestiku sees võidakse kasutada teiste keelte ortograafiareegleid, mis toovad endaga kaasa mittestandardse kirja pildi. Näites 18 seostub eesti keel ortograafia kaudu saksa keelega. Sõna „photolikkust“ võib aga viidata kreeka keelele, kuivõrd ka luuletuse pealkiri on kreeka tähestikus kirjutatud.

- (18) ei oskagi seletada, miks teen sellise eristuse, kuid inimesi *bildistan* aina mustaltvalgelt, kuna muud loodust vaid *verwiliselt*. inimese puhul taotlen *photolikkust*; muu loodusega katsun suhelda kynekeeles, mu luuletusedki loodusest on muutumas järjest *biltlikemaks*, *päevabiltlikemaks*. vahest ma *slichtselt* vastan inimesele ja loodusele samaga – ja vastamata ei saa olla. (Kruusa 2015: 14)

Leidub ka juhtumeid, kus täheasendus on häälduslikult põhjendamata ning tuleneb muudest asjaoludest. Siinjuhul pole tihti võimalik vahet teha, millal on tegu ortograafia- ja millal leksika- või morfoloogiaküsimusega, seda eriti tekstides, mille keelekasutus ongi korraga ebastandardne mitmel tasandil. Näiteks kasutab Grix päris palju sõnalõpulist g-d mitmuse ja mitmuse kolmanda pöörde markerina: *kaik wahhiwag hiirwaixõlt toimivat* (2010: 88), *latseg kaik roemustawag* (2014: 17). Siinjuhul ei tundu g niivõrd d asendajana kui Grixi autorikeele osana, mis seostub pigem lõunaeesti kõrisulghääliku kasutusega. Samuti on näiteks Vilu kogus tihti ks-i asemel ss, seda eriti tihti konditsionaali markeris (*juskui ma oless / midagist halba teinud* (2018: 29), *lõiv massmata* (sammas, 21) jne), mis on samuti pigem murdejoon kui täheasendus. Sarnaseid näiteid leidub kummalgi autoril veel.

Karl Martin Sinijärv on aga ühes oma luuletuses (näide 19) kasutanud muidu standardset ortograafiat kasutavas tekstis käändelõpuna mõjuvat r-i, mis võib ühes tõlgenduses olla asenduse s ~ r tulemus, aga on samas tõlgendatav ka uue, millegi ümber paiknemist märkiva käändelõpuna.

(19) hambad veel tõrjuvad *plommider* nätskuvat iirist

komm rajub *plommider* lips *kaelar sõrmeder* kindad
tõesti on jahe kas ausalt on algamas august (Sinijärv 2016: 18)

Mõnikord on pealtnäha juhuslik täheasendus toimunud aga tähtede vahel, mis asuvad klaviatuuril lähestikku, meenutades niiviisi trükkimisel tehtavaid kirjavigu. Näites 20 on toodud katkend Reijo Roosi luuletusest, kus on ka sisuliselt mõista antud, et luuletus on telefonis kirjutatud. Täheasendused asuvad siin kõrvuti teiste ortograafianihetustega, mis väikesel ekraanil kirjutades ette võivad tulla. Näites 21 on aga Kalju Kruusa luuletus, kus *klabetimõnhimine* on variant sõnast *klaverimängimine*, kus näpud pole leidnud õigeid klahve.

(20) mmhh jaa muuul nagu oleks *midkit* öeldaa aga ei tkuuratt
ta läks nyid *koge* meelest äraa kui ma paberiü kätee votsin
onei nali ma teggelt kirjuta telefonisse aga jaa (Roos 2023: 42)

(21) see tuleb nii
nagu kirjutamine
klaverimängimine
näpud leiavad
klahvid mytlemata
mynel päeval
vyib aga olla nüri
klabetimõnhimine (Kruusa 2004: 37)

Sama võtet on kasutanud ka Maarja Kangro oma luuletuses „Kultuurireis: lrndab münusalt“, kus pealkirjas esinev fraas kordub ka viimases reas *lwnnuk lrndab münusalt...* (Kangro 2007: 8). Kõik kasutatud asendused on toimunud klaviatuuril kõrvutiasetsevate tähtede vahel.

Vokaalide ja konsonantide piirimaile jäävaist asendustest vajavad äramärkimist *j-* ja *q-* tähega seotud asendused, mida kasutavad mitmed autorid. Asendust *ku ~ q* leidus vaadeldavas materjalis vaid osana suuremast täheasenduste komplektist, mida eespool

vaatlesin. *J*-tähega seotud asendustest võidakse esiteks asendada *i* ~ *j*, kui *i*-le järgneb vokaal: *teorjaid* (Sinijärv 2010: 86), *pensjonärist* (Kruusa 2010: 44), mis vastab ka hääldusele (EKH: 66), või samas positsioonis *e*-d nagu sõnas *rjaktiib* 'reaktiiv' (Kruusa 2015: 21). Sinijärv on kasutanud ka asendust *j* ~ *y* kohanimes *Kalamaya* (Sinijärv 2016: 24), andes niiviisi nimele võõrapärase ilme.

4.2. Tähe lisamine

Tähe lisamise kategooria alla kuulub nii tähe mitmekordistamine kui ka mõnd muud häälikut kujutava grafeemi lisamine.

Kalju Kruusa kasutab kõigis vaadeldud luulekogudes tihti konsonandi topeldust *-ik* ~ *-ikk* liidetes: *usklikk* (2004: 73), *tähestikk* (2018: 55), *korralikk* (2023: 22). Lisaks topeldab ta tihti *t*-tähte abessiivis ja *mata*-lühendis, mis on pikemate sõnade puhul kaasrõhu tekkimise tõttu ka häälduslikult põhjendatud (EKH: 127): *olematta* (2004: 73), *kavatsesemattagi* (2015: 103), *surramuraelukatta* (2023: 28). Samuti nagu *õ* asendamine, on need topeldused tema autorikäekirja äratuntav osa. Topeltklusiiliga *-matta* lühendit on mõnes vaadeldud tekstis kasutanud ka Jürgen Rooste: *harimatta* (2000: 8), *lõppematta kadumatta* (2008b: 23). Enamasti ei ole see asendus tekstis sisuliselt markeeritud, välja arvatud ühes tekstis, kus see märgibki otseselt käsikirjalikkust (näide 22). Sealjuures rõhutab toimetamata vormi ka *i* ärajätmine.

- (22) selline tunne et jätan kogu teksti *redigeermatta*
varesed ei saa niikuinii mõhkugi aru (Rooste 2000: 43)

Teine mitmel autoril kohatav topeldus toimub kinniste kolmandavärteliste silpide lõpus paiknevate klusiilidega, nagu näidetes *veattult* (Wimberg 2000), *karttulasalatit* (Wimberg 2010a: 9), *kõikk* (samas, 49), *puukkene* (2010b: 65) jne. Samuti võib topelduda kaasrõhulise silbi lõpukonsonant kolmandavärtelises sõnas, mida illustreerib näiteks sõnapaar *pikalt ja anduvalt* (Wimberg 2022: 115), kus sõna *pikalt* lõpusilp on rõhuta, aga kolmesilbilises sõnas *anduvalt* on see kaasrõhuline. Wimberg kasutab seda võtet süstemaatiliselt kõigis vaadeldud luulekogudes.

Mõnel juhul on sarnast topeldust kasutanud ka teised autorid. Kalju Kruusal esineb see harva, kuid siiski korduvalt: *täppsel klappis* (Kruusa 2008: 64), *kokkuvyttlilku* (samas, 95). Mitu korda esineb tema tekstides ka sidesõna *ett* (samas, 111–112; 2018: 54). Karl Martin Sinijärv kasutab ühes tekstis samasugust topeldust märkimaks kolmandavärtelise sõna illatiivi: *oma viinaga Tarttu ei minda* (Sinijärv 2010: 22).

Kinniste rõhuliste silpide lõpus võidakse mõnel juhul topeldada ka teisi konsonante märkivaid grafeeme. Jürgen Rooste on topeldanud ka samas positsioonis asetsevat *s*-i sõnas *mässlen* (2002: 19), Kalju Kruusa aga *h*-d sõnas *tühhja* (2010: 54), mis on ka luulekogu pealkirjaks. Luuletuses kordab ta sõna viis korda, valitud ebastandardset kirjapilti niiviisi rõhutades. Ka Wimberg on mõnel juhul mitteklusiile kahekordistanud, seda esimeses kogus sõnades *mähhkunud* (Wimberg 2000) ja *jorrjenid* (samas, 53).

Lisaks võidakse konsonandi topeldamisega märkida eripärast hääldust, nagu seda on teinud Kruusa kohanimel *Kuussalu* (Kruusa 2010: 78), või matkida vana kirjaviisi nagu Rooste sõnas *issa* näites 15. Vana kirjaviisi on imiteerinud ka Kruusa, kirjutades fraasi ühtlasi gooti kirjas: *Minno öitsew lehkaw issama!* (Kruusa 2017: 6) Wimberg on kasutanud ka sõnaalgulise *r*-i topeldamist sõnades *rrõuk* (Wimberg 2000) ja *rründab* (samas, 18).

Kui mujal materjalis mittestandardsete topeltkonsonantide kasutus nimetatud juhtudega piirdub, siis Vilu ja Grixi kogudes esineb seda rohkelt mitmetes eri kontekstides. Esiteks on mõlemas kirjastiilis üsna sage nimetatud kolmandavärteliste silpide lõpus paiknevate konsonantide kahekordistamine: *vallgete sirrgete* (Vilu 2018: 10), *assfaltile* (samas, 11), *kirrajah, welljah* (Grix 2010: 11). Peale selle kahekordistatakse vahel ka silbialgulisi konsonante. Grix topeldab tihti *s*-i või *h*-d: *silitassin* (samas, 13), *konnassih* (samas, 15), *es tahha tehha teitele ka pahha tujuh* (samas, 29). Vilul on teistest sagedasemad kahekordistatavad konsonandid *h* ja nõrgad klusiilid: ühe lehekülje peal näiteks *piddin, vahhele, maggada, kehha* (Vilu 2018: 8).

Vokaalide kahekordistamises autorite ja tekstide vahel samaväärseid seaduspärasid ei leidu. Kruusa kasutab seda vaadeldavas materjalis vaid kahel korral: eripärast

häälduskuju peegeldavas nimevormis *viljaandi* (Kruusa 2004: 21) ning ühe korra ka peegeldades kõnekeelset hääldust: *ma tulen pikutan kaa* (2018: 12). Sõnavormi *kaa* kasutab ka Sinijärv, kes on luuletuses pealkirjaga „Härgamisi (dadaa)“ (näide 23) pikendanud sõnalõpuliselt vokaale, rõhutades niiviisi luuletuse meetrikat ning korrates rütmiliselt pealkirjas esitatud *dadaa*-d.

- (23) Häda ajab härja üles,
Jupiteri *kaa*.
Tähesäras on hästi ülev
Hädasid *õiendadaa*. (Sinijärv 2010: 49)

„Libaveres“ on vokaali kahekordistamine tunduvalt harvem kui konsonandi puhul, aga esineb ebaregulaarselt siiski: *päärast* (Vilu 2018: 15), *kauugelkaugel* (sammas, 22), *taigaasse* (sammas, 24). Grixil esineb seda vaid üksikutel juhtudel, mitte korduva võttena: näiteks *taliinah* (‘tallinna’) (Grix 2014: 108) ja *väärskeldpuhhtõ liinnadelle* (sammas, 109).

Kolme- ja enamakordseid tähti kasutab mõnes tekstis suurem osa vaadeldud autoritest, seda enamasti sõnades, mida rõhutatakse ka sisuliselt. Näiteks rõhutatakse pikkade võõrsõnade pikkust: *singulaa-aa-aarsus / ja termotuumaprotsess-ss-ss!* (Wimberg 2021: 121) Näites 24 nimetab Rooste sõna *kinnisvaraarendaja* monstroosseks ning esitab selle siis jutumärkide sees mitmekordsete tähtedega, kusjuures ta kasutab sõna *kuulake*, rõhutades sellega just pika sõna kõla.

- (24) kuulake seda monstroosset sõna!
„*kinnisss-varrra-arrrendajja*“ - (Rooste 2012: 80)

Ka Kruusa on tähtede mitmekordistamist kasutanud kõneolukorda imiteerides, eristades lause samuti jutumärkidega: „*kas sa ei saaaa aruuu? mul on vägaaa ebaaamugaaav*“ (Kruusa 2018: 93). Sarnast kõneimitatsiooni võib leida ka mujal, näiteks sõnades *piduu!* (Wimberg 2010b: 126), *nii-ii pikk* (sammas, 137), *niiii külmad* (Rooste 2012: 66), kus pikendatakse ka kõnes tüüpiliselt pikenevaid vokaale. Onomatopoeetilisena võib näha ka Wimbergi vokaalipikendust lehma ammumist tähistavas sõnas *muuugis* (Wimberg 2000). Reijo Roos on mõnes tekstis pikendanud vokaale läbivalt mitmes sõnas, sealjuures ühel

juhul nii pikalt, et vokaal vältab mitu värsirida (Roos 2023: 44–46, näide 33). Ühes Roosi tekstis on pikendatud ainult luuletuse viimane sõna *hakkliahauuuuuuutist* (samas, 39).

Leidub ka juhte, kus mitmekordse tähega märgitud hääliku pikenemine kõnes nii tavaline pole ning rõhutamine toimub veidi teisiti – Wimbergi luulekogu pealkirjas „Maaaramat“ on *maa* kirjutatud kolme *a*-ga, Kruusa ja Wimberg on aga pikendanud ka niigi kolmandavärtelise sõna pikki klusiile: *kramplikult kikkkis* (Kruusa 2015: 18) ning *lippu* (näide 25).

- (25) No mingi püha oli igatahes ja ma
nägin telekast, kuda igal pool heisati *lippusid*.
Mina tahtsin ka niiväga *lippu* heisata, aga
meil maal ei olnud *lippu!* [...] (Wimberg 2000)

Näites 25 on mitmekordistus läbiv ning kuulub sõna juurde. Mitmekordistust on kasutanud ka Reijo Roos näites 20 esitatud luuletuses, kus see pole aga sõnaspetsiifiline, vaid näitab pigem kirjutamisstiili ja moodustab sealjuures teatava rütmi: *muuul nagu oleks midkit öeldaa*.

Lisada võidakse ka tähti, mida sõna standardvormis ei ole. Jätan vaatluse alt välja Grixi autorikeele, kuna pole võimalik üheselt määrata, millised kõrvalekalded on ortograafilised ja millised leksikaalsed, nagu näidetes *surmagmoistetuilh* ('surmamõistetuil') (Grix 2010: 13) ja *wiitskymmendwiis* (samas, 15). Samas tundub ortograafia alla kuuluvat Jürgen Rooste kõigis vaadeldud luulekogudes tihti kasutatav võtte lisada *w*-täht *u* ja sellele järgneva vokaali vahele, kus kõnes hääldataksegi poolvokaali [w] (EKH: 66): *duwele* (Rooste 2000: 8), *uwes* (samas, 10), *põuwes* (samas, 13). See nihestus ei tundu olevat tekstispetsiifiline ning kordub läbi mitme luulekogu. Sama võtet kasutab mõnel pool ka Grix: *õwwes* (Grix 2010: 13), *uwwest* (samas, 41).

Samuti vajab äramärkimist *h* lisamine sõna algusesse või konsonandi järele. Kruusa on seda kasutanud kahes tekstis. Ühel juhul kordab ta sõnas *buddha* esinevat tähekombinatsiooni: *buddha ajas järjekorddhselt jama* (Kruusa 2018: 64). Teisel juhul aga lisab *h* sõna *õhust* algusesse, aidates sellega fookusesse tuua *h* tähtsuse ka ülejäänud tekstis.

- (26) samast *hēhust* ja armastusest
mühisedes üha edasi vehin
ja nühin ja rühin (Kruusa 2018: 53)

Samamoodi on *h* lisamist korduse tekitamise eesmärgil ühes tekstis kasutanud Rooste, fraasis *hambad hirevilll* (Rooste 2002: 35), kus ebastandardsust rõhutab ka kolmekordne *l* sõna lõpus. Ühes tekstis on Rooste aga kasutanud *h* lisamist viitena ungari keelele, koos *õ ~ ö* asenduse ja mõne konsonandi topeldamisega.

- (27) hungari kheelee hõppejõud thü-s
[...]
aggha khirjuthame khirja
eesthi rauttheele eth ei köetha (Rooste 2008a: 82)

Lisatud *h-d* kasutab rohkelt ka Grix, eriti sõnalõpulisel positsioonis (*qggih uuhsih lullasit molh wiilh poleh* (Grix 2015: 138)) ning mõnes sõnas ka Vilu – enamasti erinevate konsonantide järel, näiteks sõnades *pareminhi* (Vilu 2018: 17), *parhemini* (sammas, 18), kuid mõnikord ka sõna lõpus vokaali järel: *ei saa katki murdah* (sammas, 14).

4.3. Tähe ärajätt

Tähe ärajätku kategooria alla kuuluvad nii standardselt kahekordse tähe ühekordsena kirjutamine kui ka mõne ühekordse tähe ärajätt.

Konsonantide lühenemist võib vaatluse all olevas materjalis kohata pikenemisest tunduvalt vähem – lisaks Grix ja Vilu tekstidele vaid sõnas *omik* 'hommik', mis esineb nii Wimbergil (2010a: 22) kui ka Roostel (2002: 62; 2008a: 58, 69). Vilu lühendab erisuguseid grafeeme (*äki* (Vilu 2018: 17), *selesama* (sammas, 26), kuid tihti võib see olla hoopis ebastandardse morfoloogia, mitte ortograafia küsimus: *mesikäpade* (sammas, 26), *mõtetu* (sammas, 32). Grix kasutab lühendust vaid mõnel üksikul korral: *võõbola* (Grix 2010: 15), *mete* 'mitte' (sammas, 88).

Kahekordse vokaali ühekordsena kirjutamist esineb Roostel ja Wimbergil küsisõna ja asesõna ühendites, mis on ühtlasi kirjutatud kokku. See on kooskõlas ka suulises kõnes ja netikeeles tihti toimuva kokkuhääldusega (vt ptk 2.3): *kesse* (Rooste 2008b: 58), *misse*

(Rooste 2012: 31), *misned* (Wimberg 2000). Kruusa on mõnel juhul kirjutanud vokaalid ühekordsena võõrsõnades, kus ühekordne vokaal vastab lähedasemalt sõnakujule originaalkeeles: *mandarinipuu* (Kruusa 2013: 5) ja *multimedia* (Kruusa 2015: 5).

Ka Vilu vokaalilühendused sobituvad nimetatutega – enim lühendab ta sõnu *se* ja *sis* (nt Vilu 2018: 7–8) ning teisigi suulises kõnes tüüpiliselt lühendatud sõnu nagu *nisamagi* (sammas, 22). Teine selle kõrval levinud kontekst on samuti võõrsõnad: *politik* (sammas, 13), *initsiatiivi* (sammas, 17), *universalarmee* (sammas, 26) jne.

Ühekordse tähe ärajätmise kategoorias on materjalis mitmeid näiteid ka suulises kõnes ja netikeeles tehtavatest lühendustest. Esiteks on vaadeldud materjalis kasutatud rohkelt *nud*-partitsiibi lühendamist, mida teeb eriti silmapaistvalt Jürgen Rooste, jättes sealjuures tekkivates konsonantühendites enamasti *n*-i kirjutamata, nagu näidetes *old* (Rooste 2002: 22) ja *surd* (sammas, 40). Lühenenud partitsiipi kasutavad aga tihti ka Merca, Kruusa ja mitmed teised vaadeldud autorid. Võib arvata, et sarnaselt suulise kõnega on lühendatud vormi varieerumine luules rohke ning levinud ka paljude teiste autorite puhul, keda käesoleva töö valimis ei ole.

Suulises kõnes levinud lühendustest kasutatakse veel lühendust *ma ei ~ mai*, nagu seda teevad Kirsti Oidekivi (2000: 26; 2003: 5) ja Freddy (2017), ning sõnalõpulise *i* ärajätku *-kui* lõpulistest liitsõnades: *muudku* (Wimberg 2000), *ocegu* (Kruusa 2008: 96), *justku* (Kruusa 2004: 20). Lühendatakse ka arvsõnu: *kolmkend* (Freddy 2017), *kaheteistküine* (Kruusa 2008: 44). Kruusal esineb ka suulises keeles levinud sõnavorm *aint* (sammas, 106) ning Wimbergil *kule* (Wimberg 2010b: 104).

Suulises suhtluses väga sagedast *h* ärajätku ei ole märkimisväärselt kasutatud – seda esineb üksikutel juhtudel vaid Wimbergil ja Roostel. Wimbergil esineb see vaid juba nimetatud sõnas *omik* (Wimberg 2010a: 22), Roostel ka sõnades *ing* (Rooste 2002: 22, 28) ja *iiglaslik* (Rooste 2008a: 83).

Wimberg on kasutanud ka lühendusi, mis esinevad pigem netikeeles. Näiteks luuletuses „Jõmmide suvi“ kasutab ta levinud lühendatud vandesõnade vorme *tra* ja *rsk* (Wimberg 2010b: 104) ning ühes luuletuses ka lühendust *niikuiii ~ nkn* (Wimberg 2022: 87).

4.4. Tähtede ümberpaigutamine

Tähtede asukoha vahetust ilmnes vaadeldud materjalis minimaalselt. Läbivalt kohtab seda Tõnis Vilu „Libaveres“, kus see meenutab tüüpilisi trükivigu: *ideaalsetl, soperdsi* (Vilu 2018: 7), *üskindus* (sammas, 11) jne.

Ühes tekstis on Kruusa kasutanud kahe sõna vahel ühe tähe ära vahetamist sõnamängulise võttena – esimeses stroofis öeldakse, et lausuja elukaaslane oskab olla korraga tualetis ja internetis, ning teises ühendatakse need sõnad läbi tähevahetuse, nagu näha näites 28.

- (28) ja ma kardan teda tontlikult
kuidagi kahevahele jäänud olevat
jantlikult kuhugi *tuaneti*
ja *interleti* vahele (Kruusa 2018: 97)

Tähevahetus esineb ka Wimbergi luuletuses „Laul kuntsist“, kus ümbertõstu *kunst ~ kunts* tulemusel tekkinud sõna *kunts* riimub sõnaga *vunts* ning loob luuletusele iroonilise puändi (näide 29).

- (29) Pääseb tasku tuul, rasvatuks jääb *vunts*,
on haltuural lõpp.

Peale hakkab *kunts*. (Wimberg 2011: 128)

5. Ortograafilise esiletõstu funktsioonid

Eelmises peatükis kirjeldasin 21. sajandi eesti luule põhjal moodustatud valimis esinenud ortograafilise esiletõstu juhte. Lisaks selliste teksti vormiliste omaduste kirjeldamisele võimaldab stilistiline analüüs ka nende omaduste seostamist funktsioonidega, mida need teksti tõlgenduses kannavad (Wales 2001: 372–373), mida teen käesolevas peatükis.

Selles peatükis tutvustan viit funktsiooni, mille olen vaadeldava materjali põhjal eristanud. Funktsioonide eristamisel tuginesin Eva María Gómez-Jiménezi (2015a) funktsioonide käsitletele ning Arne Merilai eesti nüüdisluule kontekstis tehtud tähelepanekutele (2014). Funktsioonid pole üksteist välistavad ning esinevad tihti eri kombinatsioonides korraga, kuid igauks neist võib esineda teiste suhtes dominantsena.

1. **Autoristiili loomine.** Kindlate ortograafiliste kõrvalekallete kasutus mitmes sama autori tekstis võib muutuda markeriks, mille järgi ära tunda ühe kindla autori stiili. Sel juhul kuuluvad kõrvalekalded eelkõige autori stiilidomeeni (vt Leech, Short 1981: 11). Need stiilid võivad ka omavahel seostuda ja moodustada niiviisi autoriteüleseid kollektiivseid stiile.
2. **Keelekommentaar.** Mitme eesti nüüdisluuleautori puhul võib täheldada sellist ortograafiliste kõrvalekallete kasutust, mis toob fookusesse mingi kindla ortograafiareegli või keelelise nähtuse, suunates lugejat mõtlema näiteks eesti keele ülesehituse, ajaloo või kirjakeele normi peale.
3. **Eri keelevariantidele viitamine.** Ortograafiliste kõrvalekallete kaudu võib viidata mingile allkeelele, idiolektile, kirjutus- või kõneviisile, näiteks murretele, suulisele kõnele, joobes inimese kõnele, kirjaoskamatu inimese kirjutusviisile jne. Siia alla käivad nii tekstid, milles viidatakse eksplitsiitselt kellegi teise keelekasutusele, kui ka need, milles kasutatav keelevariant kuulub lausujale enesele.

4. **Lugemisprotsessi juhtimine.** Ebastandardne ortograafia võimaldab muuta teksti vastuvõttu, seda näiteks takistades, aeglustades, häälduspilti suunates või lugeja rõhuasetusi nihutades.
5. **Keelemängud.** Ortograafiat võidakse kasutada mängulise vahendina, misjuhul kõrvalekalded võimaldavad luua näiteks mitmetähenduslikkust, huumorit või lisaseoseid teksti eri osade vahel.

Siintoodud funktsioonidest esinevad Gómez-Jiménezi käsitluses kolm: eri keelevariantidele viitamine, lugemisprotsessi juhtimine ja keelemängud. Lisaks neile eristas ta katkestuse märkimise ja ikoonilisuse kategooriad, mis käesoleva töö materjalis olulistena esile ei tõusnud.

Esimesed kaks funktsiooni esindavad Arne Merilai (2014) artiklis nimetatud suundumust, mille kohaselt on eesti luules kasutatud keelelised kõrvalekalded tihti tingitud „mingitest välistest põhjustest, autorite keelehoiakust või muust sattumuslikust“ (Merilai 2014: 4). Kuivõrd Gómez-Jiménez (2015a) käsitleb oma artiklis vaid üht autorit, ta neid funktsioone ei erista ning keskendub tekstispetsiifilistele kõrvalekalletele. Käesoleva töö materjalis tõusis see suundumus aga selgelt ja asjakohasena esile. Sealjuures eristasin kõrvalekaldeid, mis aitavad kaasa autorikäkirja loomisele või tekstide kirjandusloolisesse konteksti paigutamisele, ning kõrvalekaldeid, mille esmane funktsioon paistab olevat metakeeleline – tuua esile erinevaid eesti keele aspekte ja kihistusi.

5.1. Autoristiili loomine

Üks silmapaistvamaid ortograafilise esiletõstu funktsioone eesti nüüdisluules on autoristiili loomine. Esiteks võimaldab läbivalt mingite kindlate ortograafiliste kõrvalekallete kasutamine lugejal autori teksti lihtsasti ära tunda, sõltumata selle sisust. Teiseks kannavad aga valitud kõrvalekalded ise tähenduslikke konnotatsioone, mis võimaldavad esile tõsta näiteks autori meelsust, keelehoiakuid, kuuluvust jne. Sarnaste kõrvalekallete kasutamine eri autoritel võimaldab neil ka loomingut omavahel seostada ja läbi kirjutusviisi teistele autoritele viidata.

Sellistest autoriteülestest suundumustest on kõige silmapaistvam näide *y* kasutamine *ü* asemel, mille rollist eesti kirjandusloos on teinud ülevaate Mart Velsker (2001). Artiklis püstitab Velsker hüpoteesi nelja suurema *y* kasutamise suundumuse eristumisest, mida vastavate näidetega illustreerib. Sealjuures kirjutab ta: „*y*-tähe kasutamisel on olnud juba märkimisväärsed traditsioonid ja nendega koos on sündinud ka suhteliselt iseseisvad kirjanduslikud tähendused“ (Velsker 2001: 78). Ka käesolevas töös vaatluse all oleva materjali hulgas on võimalik Velskri eristatud suundumusi märgata.

Esimest neist suundumustest nimetab Velsker Johannes Aaviku järgi Aaviku *y*-ks. See *y*-kasutus toimub eelkõige 1920. aastatel ning seab oma eesmärgiks keeleuuenduse, kus *y* vahetaks *ü* täielikult välja, üheks põhjenduseks saksapärasuse väljajuurimine ja sarnasus soome keelega, selle kõrval aga ka üldine esteetilisus (Velsker 2001: 79). Uuem aaviklus ei pruugi kanda enam päris sama ideoloogiat, kuid sellele on siiski omane „stiili teadlik ja mänglev peegeldamine“ ning teksti esteetiline vorm (samas, 81). Velskri nimetatud Aaviku *y* kasutajatest kuuluvad käesoleva töö materjali fs ehk François Serpent ning Triin Soomets.

Aaviku traditsiooni võib paigutada ka Reijo Roosi, kes kasutab *y*-t nii luules kui ka näiteks ajakirjandusartiklites ja tõlgetes (vt nt Roos 2024; Storm 2023). See on seostatav soome-eesti temaatikaga, mis on olulisel kohal nii Roosi loomingus kui ka avalikus tegevuses – tema luulekogude ilmutumiskohaks on märgitud Talsingi ning mitmed tekstid tegelevad Soome või soome identiteedi temaatikaga: *hoian kodumaad pyksitaskus / viimase hetkeni / suomenlinna hoiatab / identiteedivahetuse eest* (Roos 2022a: 56). Roos on ka ise raamatuesitlusel öelnud (Roos 2022b), et tema *y* kasutamise taga on üldisem keeleuuenduslik taotlus, mis samuti otseselt Aavikuga seostub.

Teine suundumus kerkib Velskri järgi esile ühes Uku Masinguga, kes peab *ü*-tähte samuti ebasoovitavaks indoeuroopa mõjuks, kuid kes hakkab *y*-t kasutama just oma isikliku keelekasutuse märgina: „Masing on skeptiline kollektiivse keele muutmise suhtes ning muudab nägemis- ja kogemistäpsuse huvides eelkõige omaenda keelt.“ (Velsker 2001: 81) Seegi suund leiab aga 1960.–1970. aastatel järgijaid ja muutub omamoodi kollektiivseks nähtuseks. (samas)

Velskri nimetatud Masingu *y* viljelejatest kuulub ka käesoleva töö materjali Lauri Sommer, kes on Masingut lähedalt uurinud ning kes samuti nagu Roos kasutab *y*-t ka luuleväliselt, nii esseistikas, artiklites kui ka tõlgetes (vt nt Sommer 2023, Ilmaveere jutud 2023), ning 60ndate lõpus ja 70ndate alguses alustanud „müstilise kaldega“ (Velsker 2001: 82) autorid Kalle Istvan Eller (2001) ja Peep Ilmet (nt 2016). Lisaks neile võib materjalist Masinguga seostada ka Mikk Tšaškini läbivalt *y*-t kasutavat debüütkogu „Paberist linn“ (Tšaškin 2023a), mille retseptisoonis on esile tõstetud just müstika ja religiooni temaatikat (vt nt Kaur 2023, Trunin 2024). Tšaškin kasutab *y*-t ka proosatekstides ja mitteilukirjanduses (Tšaškin 2023b; 2024).

Kolmandaks nimetab Velsker 1970. aastatel tekkinud Johnny B. Isotamme *y*-t, mis on eelkõige alternatiivsuse ja teisitimõtlemissuuna näitaja, saades ka poliitiliseks sümboliks. See *y* hakkab toimima ka kui kirjalik signaal teksti suulisest dominandist. (Velsker 2001: 83–84) Ühes Isotammega vaatleb Velsker selle traditsiooni all Priidu Beieri ja Mati Miliuse ühist pseudonüümi Matti Mogučit, kelle tegevus jääb küll eelmisesse sajandisse, kuid kelle üks luulekogu ilmus trükkis alles 2005. aastal, kuuludes ka siinse töö valimisse. 21. sajandil tundub *y* poliitiline tähendus olevat vähenenud, kuid alternatiivsuse ja suulisuse märgina võib seda siiski kohata – näiteks võib siia kategooriasse paigutada sürrealist Marko Kompuse loomingut, mis luule peavoolust selgelt kõrvale hoiab.

Nende kolme kõrvale toob Velsker välja ka nn „uue“ *y*, mida seob eelkõige punkpõlvkonnaga. Selle *y* kasutajate vastandumissoov on Isotammega küll sarnane, aga kasutatav esteetika ometi eristuv, olles tugevalt seotud subkultuuriliste liikumistega ning hõlmates peale *y* ka mitmeid muid eripäraseid märke. (Velsker 2001: 84) Eesti punkluulet lähemalt uurinud Piret Viirese järgi tõi võõrtähtede kasutamise punkluulesse Merca, kelle eeskujul see võrdlemisi laia populaarsuse saavutas – selle kaudu võis juba kirjutusviisi järgi näha, et „viidatakse pungilikule hoiakule“ (Viires 2021: 45). Käesoleva töö materjali kuuluvad tollal esile kerkinud autoritest Merca ja Liisi Ojamaa (näited 1, 2), kes on ka 21. sajandil sama kirjutusviisi kasutavat luulet avaldanud.

Käesoleval sajandil esilekerkinud suundumustest võib selle *y*-ga seostada ehk ka räppluulet ja hiphop-kultuuri, mille näol on samuti tegu alternatiivse subkultuuriga. Kuigi räpptekestid on tihti ka albumite kõrvale loetaval kujul ära toodud, on neid eraldi

luulekogudena ilmunud vähe ning seetõttu jäävad käesoleva töö uurimise alt suuremalt jaolt välja. Materjali kuulub aga hiphopmuusikuna tuntud Chalice'i luulekogu (2013), kus ta kasutab *y*-t ning asendusi *ä* ~ 2, *õ* ~ 6, *ö* ~ 8 (näide 7).

Lisaks väljatoodud autoritele on *y* kasutajaid eesti nüüdisluules veel ning on võimalik, et vahepealse ajaga on tekkinud ka mõni uus, eristuv traditsioon. Käesoleva töö materjalist see piisavalt selgelt välja ei joonistunud, et see eraldi välja tuua, kuid teema võimaldab kindlasti lähemat uurimist.

Nende suundumuste kõrval leidub eesti nüüdisluules ka autoreid, kelle süsteemselt kasutatavaid kõrvalekaldeid on keerulisem mingi kollektiivse stiiliga seostada. Neil juhtudel on need saanud eelkõige isikliku autoristiili märgiks. Näiteks Wimbergi tava kirjutada kolmandavärtelise suletud silbi lõpuklusiil topelttähega (nt *kõikk*, *karttulasalat*) esineb peale luule ka tema proosateostes. Ortograafiat Wimbergi isikustiili osana on vaadeldud ka ühes ajakirjas Akadeemiake ilmunud õpilasuurimuses (Katt 2013).

Kalju Kruusa puhul on äratuntavaimaks isikustiili osaks *õ* asendamine, seda algul *y*-ga ning viimastes luulekogudes kaarega vokaalidega. Selle kõrval on isikupärased ka Kruusa tihti topeltklusiiliga kirjutatud *-ikk* ja *-matta* liited (nt *olematta usklikk* (Kruusa 2004: 73)). Teisi kõrvalekaldeid kasutab ta vähem seaduspäraselt, kuid siiski piisavalt tihedalt, et Kruusa autoristiili osaks võiks lugeda teatud tüüpi erinevate kõrvalekallete kasutamist ennast. Retseptisioonis on Kruusa luuletuste keelt palju välja toodud ning eri viisidel määratletud – näiteks nimetab Hasso Krull seda otsesõnu kaljukruusa keeleks: „See kaljukruusa keel on samal ajal ka eesti keel, kuigi tavapärasest täpsem, tundlikum, nüansseeritum.“ (Krull 2009: 154) Mihkel Kaevats (2015: 880) kirjeldab aga, kuidas Kruusa „miksib kirjakeelt ja isekompunnitud murdekeelt, aga mängib ka transkriptsiooniga: tekib tunne, et kirjutatud eesti keel läheneb taas alam-saksikeelsele kirjaviisile, tagasi oma reeglipäratute juurte juurde.“ Kaevats toob välja, et just Kruusa ortograafianihete järjekindlusetus mõjub järjekindlana – see kuulub kindlalt tema isikustiili juurde (samas).

Kui asenduse $ü \sim y$ kasutamise puhul on autoristiili loomine ja sellega kuidagi kirjandustraditsioonis positsioneerumine üldjuhul dominantne funktsioon, siis Kruusa puhul on pilt mitmekesisem – tema loomingus esinevad eri määral kõik käesolevas töös eristatud funktsioonid. Esiteks on paljud tema kasutatud kõrvalekalded häälduslikult põhjendatud, samuti nagu Wimbergilgi, mis annab neile tugeva metakeelelise varjundi – kõrvalekalde eesmärk pole ainult isikupära, vaid ka kõrvalekaldega esiletõstetud nähtus keeles tervikuna (vt ptk 5.2). Üldisemalt on retseptsioonis esile toodud aga Kruusa ortograafiamängude lugemist aeglustavat rolli (Väljataga 2017) ning lugeja ja teksti vahele lisadistantsi loomist (Krull 1999) – kõrvalekallete ebatavalisuse tõttu võib lugeja neid kohates takerduda, mis sunnib teda paratamatult luuletuse vormilistele valikutele tähelepanu pöörama ja oma lugemistaktikat muutma. Seda funktsiooni vaatlen lähemalt peatükis 5.4. Samuti kasutab Kruusa mitmes luuletuses eri keelevariantidele viitamist (ptk 5.3) ja keelemänge (ptk 5.5).

Ortograafianihete kasutamine on ka Jürgen Rooste isikustiili oluliseks osaks – vaadeldud materjalis iseloomustavad tema tekste peamiselt lühenenud *nud*-partitsiibi vormid, *w*- ja *i*-tähe kasutamine vastavalt *u*- ja *ü*-algulistes diftongides ning asendus $hv \sim f(f)$. Kuivõrd kõik nimetatud kõrvalekalded vastavad mingil moel eesti keele hääldusele ja suulisele keelekasutusele, aitavad need Rooste tekstides kaasa üldise argise, spontaanse mulje jätmisele. Selle kõrval kasutab ta aga tekstipõhiselt ka teisi registreid, mis just argisuse taustal eriti selgelt eristuvad. Argikeelele omased lühendused on stiilimarkeriks ka Freddy (2017), kes kasutab lühendusi nagu *mai tea* ja *kolmkend*. Tema luulekogus pole sedalaadi kõrvalekaldeid küll rohkelt, kuid nende jaotus paistab olevat võrdlemisi juhuslik, ühendudes just peamiselt sarnase autorihääle kaudu.

Kui nimetatud autorite ortograafilised nihked on minimaalsed ning mõjutavad tekstist arusaamist üldjuhul üsna vähe, siis Gixi luuletustest on suurem osa kirjutatud väga eripärasel keeles. Gixi teise luulekogu ilmumise järel kirjutab Postimehes Raimu Hanson: „Nii «Lullag» kui ka «Cax» paistavad silma kummalise keele poolest. Kohati on see peaaegu arusaamatu ja mõneti meenutab lõunaeesti keelt.“ (Hanson 2015). Autor ise nimetabki oma luuletuste keelt tartu keeleks (samas), kuid peale murdejoonte on ta tekstides ka palju muid kõrvalekaldeid, mis kokku moodustavad tõeliselt isikupärase

stiili. Kõige silmahakkavamad ortograafianihked on sagedased täheasendused $ü \sim y$, $ks \sim x$, $v \sim w$ ja $ku \sim q$, sõna lõppu h lisamine ja konsonantide, sealhulgas eriti g -tähe topeldamine. Nende kõrval toimub aga ka palju muud ning ükski erijoon ei ole ta loomingus päris järjepidev. Autor ei kasuta oma „tartu keelt“ kõigis tekstides, vaid vaheldab selle osakaalu vastavalt tekstile. Mõnes tekstis jäävad alles vaid mõned täheasendused (peamiselt x ja y), sellal kui muu on suuresti kirjakeelne. Gixi autori keel on igatahes rikas ja vajab lähemat analüüsi.

Mitme teise vaadeldud autori puhul võib öelda, et keelemängulisus ja -tundlikkus on suur osa nende autoristiilist, kuid autoristiili loomine pole ortograafianihete dominantne funktsioon.

Kokkuvõttes ilmnes autoristiili loomise funktsioon dominantsena eelkõige süstemaatiliste täheasenduste puhul. Neist levinuima, $ü \sim y$ asenduse puhul võib märgata ka mitmeid tugevaid seaduspärasid ja neist tekkivaid kollektiivseid traditsioone. Autoristiili loomine on ka oluline osa Wimbergi ja Kruusa topeltklusiilide kasutusest, lisaks mõjuvad stiilimarkerina Rooste, Freddy jt läbivad argikeelsused. Ka Gixi isikupärane keelekasutus, mis erineb kirjakeelest väga märgatavalt, aitab eelkõige kaasa erilise, murdeliste erijoontega autoristiili loomisele. Nii võib öelda, et kirjanikud on stiililoomeks kasutanud mitmeid ortograafiastandardist erinevaid eesti keele kihistusi, mis on neil võimaldanud luua ja edasi anda eriilmelisi tähendusvarjundeid.

5.2. Keelekommentaar

Teine funktsioon, mis materjalis vaadeldud ortograafiliste kõrvalekallete puhul eristus, on ortograafia kaudu lugeja tähelepanu juhtimine (eesti) keelele enesele. Sellised ortograafianihked võivad olla osa autoristiilist või moodustada tekstispetsiifilisi keelemänge, kuid lisaks paistavad need kandvat mingit keeleteemalist ideed, mille edasiandmiseks on luulel vaid vahend – *licentia poetica* annab võimaluse kasutada luules keelt just nii, nagu kirjanik heaks arvab, sellal kui teistes avalikes kontekstides seda sel

määral teha pole võimalik. Seda funktsiooni kasutatud teoreetilistes allikates eristatud ei ole, kuid käesoleva töö materjalis joonistus see märkimisväärsena välja.

Osalt võib sellise keelekommentaarina näha eelmises peatükis käsitletud Aaviku *y*-d: täheasenduse kaudu näidatakse paralleelseid võimalusi, milline eesti kirjakeel võiks või saaks olla. Näiteks Reijo Roosi soomepärase *y* on küll oluline autoristiili osa, kuid on samas ka vahend, millega Roos Eesti ja Soome omavahelist koostööd edendada aitab. Metakeelelisena mõjub ka Kruusa täheasendus *tš ~ č(č)* (nt *čello*), kuna *č* kasutuselevõtt on eesti keelekorralduses ka päriselt kaalumisel olnud (EKG II: 347). Sellega kõrvutatuna paistab ka *ts ~ c(c)* asendus Kruusa loomingus samuti veidi „võimaliku keelekorralduse“ teemaga mängivat, sellal kui näiteks Merca loomingus, kus mõlemad asendused esinevad koos läbivate *ks ~ x* ja *ku ~ q* asendustega, on see konnotatsioon nõrgem. Ka *õ* asendamise näitavad Kruusa tekstid, kuidas võiks eesti keel ilma *õ*-tähta välja näha – seda eelkõige autori kahes viimases kogus, kus *õ* on asendatud teiste vokaalidega, millele on lisatud kaar (*ǎ, ǣ, ĭ, ǫ, ů, ȳ*), nii et tulemus on kokkuviidav sõna vastega sugulaskeeltes (*olen võtnud nõu'uks*, näide 6). Nii annab iga asendatud täht lugejale infot, mis ei ole seotud tingimata konkreetse luuletuse poetikaga, vaid rohkem keele enesega. Ka Kruusa mäng vokaalharmooniaga (*näpüocatäie*, näide 9) mõjub eelkõige just sellise metakeelelise kommentaarina, olemata tihti luuletusega temaatiliselt kuigi tihedalt seotud.

Lisaks kirjakeele ajalooga seotud viidetele mõjuvad metakeelelisena ka mõningad kõrvalekalded, mis tõstavad esile mõnd eesti kirjakeele aspekti, kus distants hääldusega on tavapärasest suurem. Kruusa topeltklusiiliga *-ikk* ja *-matta* liited esinevad mitmetes erisugustes tekstides järjepidevalt, nii et jääb mulje, et autor pakub seda kirjutusviisi omal moel välja. Sama ettepanekuga tundub liituvat ka Rooste, kes mõnes tekstis samasuguseid *-matta* liiteid kasutab. Lisaks näitab Rooste lugejale ka kirjpildi ja häälduse vahelist erinevust *ü* ja *u*-ga algavates diftongides. Wimbergi autoristiili topeltklusiilid on samuti tugeva metakeelelise lisatähendusega – kuna kolmandavärtelised geminaatkonsonandid häälduvadki märgatavalt pikemalt kui lühikesed konsonandid (EKH: 129), siis suunab see kõrvalekalle lugejat häälduse ja kirjpildi vahelisele erinevusele eraldi tähelepanu pöörama.

Ka võõrtähtede ja võõrapäraste täheühendite vältimine kuulub suuresti selle kategooria alla – näiteks pakub Kalju Kruusa sõnadega nagu *asvalt* ja *pambus* välja võimaluse, kuidas neid sõnu eestipärastada, kasutades samu vahendeid, mida paljude teiste võõrsõnaste eestipärastamisel on kasutatud. Kruusa ja Sinijärve kasutatud *i ~ j* asendus *i*-algulistes diftongides mõjub samamoodi (*keenjus, teoorjad*). Eriti tugevalt metakeelelisena töötab Hasso Krulli sõna *pensujaam* (Krull 2004: 13), mis on luulekogu ainus ebastandardse ortograafia juhtum ning ei paista olevat luuletuses temaatiliselt ajendatud – pigem suunab tugevdatud klusiil mõtlema, kuidas see sõna on eesti keeles kodunenud.

Mõned Karl Martin Sinijärve kasutatud tekstispetsiifilised ortograafilised kõrvalekalded on samuti tugeva metakeelelise dominandiga: näiteks klusiili topeldamine illatiivi märkimiseks nimes *Tarttu* (Sinijärv 2010: 22) näitab võimalust, kuidas nominatiivi sellega homonüümsest illatiivist eristada. Lisaks rõhutab ta mõttelist erinevust, mis nende homonüümsete vormide vahel kõneleja jaoks on, suunates lugejat kolmandavärtelisel sõnal tavapärasest pikemalt peatuma. Sisuliselt see topeldus aga luuletuses eraldi rõhutatud pole – kõrvalekaldelise vormi eesmärk paistabki olevat eelkõige illatiivi markeerimine.

Kokkuvõttes tõusis keelekommentaari dominantse funktsioonina esile eelkõige mõningate Kalju Kruusa ortograafiliste kõrvalekallete puhul, mis tõid tähelepanu alla sugulaskeeled, võimalikud ortograafiareeglid või kirjakeele ja häälduse kokkusobimatuse. Just viimast tõid esile ka Wimberg, Rooste, Krull ja Sinijärv, kes rõhutasid valitud kirjapildiga nii klusiilipikkusi, sõnaalguliste klusiilide hääldust kui poolvokaalide kasutust. Keeleuenduslikku ideed võib näha ka mõningate autorite *y*-kasutuses. Seega võib öelda, et ortograafiliste kõrvalekallete kasutamine võimaldab autoritel väljendada omamoodi kahtlust eesti ortograafiareeglite suhtes ning pakkuda välja alternatiive.

5.3. Eri keelevariantidele viitamine

Üks oluline ortograafiliste kõrvalekallete funktsioon, mida mitmed uurijad on üksmeelselt käsitlenud, on erisugustele keelevariantidele viitamine – eripärast ortograafiat kasutatakse mingi reaalelulise kõne- või kirjutusviisi peegeldamiseks. Edward Levenston vaatab eraldi arhaisme, dialekte ja vahekeelt (1992), sellal kui Gómez-Jiménez (2015a) ühendab need üheks kategooriaks, käsitledes samas kategoorias ka näiteks joobes inimese kõnet, erinevaid sotsiolekte jne. Lisaks olen selle kategooria alla koondanud netikeelsused ja suulise keele jooned, mis seeläbi eksplitsiitselt vastavatele allkeeltele viitavad, ning ortograafia kaudu tehtud viited teistele keeltele. Eraldi käsitlust leiab ka tahtlik kirja- ja trükivigade kasutus spetsiifilise lausumisolukorra või lausujakuju konstrueerimiseks.

Tihti esineb keelevariantidele viitamise funktsioon mittedominantsena. Näiteks Jürgen Rooste *nd*-partitsiip on vaadeldav küll suulise keele markerina, kuid kuna see on autoril laialdaselt kasutuses, tundub selle dominantne funktsioon olevat pigem suulise keele mõjulise autorihääle loomine kui sisuliselt suulisele keelele viitamine.

Suulisele keelekasutusele viitav funktsioon on selgelt aga näiteks Wimbergi sõnavormil *nää* 'näe' (2000) tekstis, kus see kujutab otsesõnu lausuja vanaema kõnepruuki ning rõhutab tõika, et vanaemaga suheldi just suuliselt. Sama võib öelda ka teiste samas luulekogus kasutatud murdeliste mõjudega sõnavormide kohta nagu *hommepäe* (samas, 32) või *muudku* (samas, 51) – ka juhul, kui nende vormidega kedagi otsesõnu ei tsiteerita, mõjuvad need sisulise viitena lausuja lapsepõlvele ning teda ümbritsenud keelekujule. Näites 30 tsiteerib lausuja kõigepealt vanaema, kasutades selleks jutumärke, ning jätkab seejärel otseselt kellelegi viitamata, kuid infoga, mis tundub samuti olevat pigem ümbritsevatelt täiskasvanutelt kuulnud kui lausuja (lapse) enese mõte. Sisuliselt viitab Wimberg murdepärasustele ka ühes teises luulekogus (2010b: 126), kus tsiteerib lausega *ei soa ega soa* otsesõnu üht muhu naist.

- (30) Vanaema ütles: „Kineskoop on jälle pees.“
Tuli kutsuda keegi, kes parandaks.
Aga sellele *muudku* jälle maksa! (Wimberg 2000)

Kirjakeelepäraseid jutumärke on kellegi kõne- või kirjapruuki kujutava tsitaadi eristamiseks kasutanud teisedki autorid. Näiteks on Kalju Kruusa viidanud kolmes eri tekstis otsesõnu lastekeelele ning lastekeelsed sõnad ülejäänud tekstist jutumärkidega eristanud: „*Rjaktiib lennukid*” lendavad üle, nii et me „*tennis kividest*“ talu kyik väriseb, vapub „*mundamendil*” (Kruusa 2015: 21). Jutumärke kasutab ta ka mõnikord eksplitsiitselt suulist kõnet markeerides: „*kas sa ei saaaa aruuu? mul on vägaaa ebaaamugaaav*” (Kruusa 2018: 93). Samamoodi on Rooste jutumärkidega eristanud rõhutatult suulise sõna „*kinnniss-varrra-arrrendajja*” (näide 24).

Siia kategooriasse kuuluvana võib näha ka otseseid viiteid teistele keeltele. Seda kasutab mitmes tekstis Kalju Kruusa – näiteks viitab tema kirillitsas kirjutatud üht nõukogudeaegset laulu parodeeriv tekst „*Энечэтытвустыс*” (2018: 10) tähestiku kaudu otseselt vene keelele, isegi kui sõnavalikus ja süntaksis vahekeele jooni ei leidu. Lisaks on kirillitsakasutusel ka oluline lugemist takistav funktsioon (vt ptk 5.4). Paaris tekstis kasutab ta saksapärasest ortograafiast (*verwiliselt*, näide 18), ühes prantsuspärasest (*oivaliné*, Kruusa 2017: 19) ning mõnes ka kreeka tähestikku ($\sigma\mu\acute{\alpha}\rho\alpha\gamma\delta$, Kruusa 2015: 8–9). Jürgen Rooste viide ungari keelele (näide 27) on samuti eelkõige selle funktsiooniga – kujutatud keelevariante ei pruugi reaalsuses eksisteerida, kuid luuletuse tõlgendusse lisatakse ortograafia kaudu siiski viide eesti-ungari segakeelele. Maarja Kangro *džentriifitseeruvast* (2013: 49) on piiripealne näide, millel on ka tugev keelekommentaari funktsioon, näidates teist võimalikku (ja veelgi võõrapärasemat) laenvormi, kuid viitab läbi häälduse siiski tugevalt inglise keelele.

Samuti nagu murretele ja teistele keeltele viidatakse ka vanemale eesti kirjakeelele. Otseselt vana kirjaviisi reegleid on kasutanud Rooste (näide 15) ja Kruusa (2017: 6), kes mõlemad parafraaseerivad vanu tekste – Rooste *Meie issa khes sa olet taivas* viitab meie isa palvele ning Kruusa lause *Minno öitsew lehkaw issama!* toob meelde Lydia Koidula luuletuse „Sind surmani“. Kruusa lause on kirjutatud lisaks ka gooti kirjas, mis arhailisust veelgi rõhutab. Arhailisuse konnotatsiooni kannab ka asendus $v \sim w$, nagu seda on kasutanud Kruusa fraasis *eesti rahwa soost* (2010: 50) ja *röemustagem ristirahwas* (2015: 35) või Wimberg lapsepõlvemälestusest jutustades (näide 11). Neil juhtudel rõhutab valitud kirjaviis juba sisus edastatud ajaloolist tähendustasandit. Läbivate $v \sim w$ asenduste

puhul, nagu seda teevad Liisi Ojamaa ja Grix, ei tundu arhailisusele viitamine olevat dominantne.

Materjalis leidus ka kaks juhtu, kus *ü* ~ *y* asendus ei olnud niivõrd stiilivõtte kui samuti pigem ajalooline viide, mis kasutab ära *y* positsiooni kirjandustraditsioonis (vt ptk 5.1). Ühes luuletuses on Wimberg (näide 4) kasutanud seda asendust sõnas *mystiline*, sellal kui teistes *ü*-d sisaldavates sõnades on täht jäänud asendamata. Just müstilisus on aga üks märksõna, mida Velsker (2001: 82) Uku Masingu ja tema järgijate *y*-kasutust kirjeldades esile tõstab, mis võimaldab Wimbergi *mystilist* näha kaudse viitena masingulikule maailmavaatele. Lisaks aitab *y* rõhutada ka juba sisuliselt edastatud salapära tähendust, mida tugevdab veel sõna esinemine süntaktiliselt nimisõna positsioonis ning kahes järjestikus värsireas kordumine: *mingi mystiline hoidis mind õues / mingi mystiline*. (Wimberg 2000)

Lisaks esineb selline asendus Wimbergi neljast luuletusest koosnevas tsükliis „Uus aasta – 2008“, kus autor mainib erinevaid eesti kirjanikke. Esimestes, nüüdisaegsetest kirjanikest rääkivates luuletustes kasutab ta ka ülejäänud luulekogus läbivat *ü*-d, viimases luuletuses seob ta aga irooniliselt Friedebert Tuglase ja meie isa palve ning ilmub *y* (näide 31). Koos luuletuses kasutatud arhailise sõnavormiga *pää* ning lühendatud kesksõna vormidega *tambit* ja *trykit* mõjub *y* siin vormilise lisaviitena Tuglasele, mis sisus edastatut tugevdab. Seda võib näha ka viitena aaviklikule *y*-le.

- (31) Meie Tuglas,
kes sa oled meile
nii pääluusse tambit,
ikka kuldtähtedega kõikjale trykit
saagu sinu nimi. (Wimberg 2022: 76)

Olulise osa keelevariantidele viitavast funktsioonist moodustavad juhud, kui kasutatav keelevariant annab informatsiooni luuletuse lausumisolukorra või lausuja omaduste kohta. Näiteks Kruusa on oma luuletuses sõnumitsi luuletuse kirjutamise kohta (Kruusa 2008: 28–29) kasutanud täheasendusi *ks* ~ *x*, *ts* ~ *c* ja jätnud täpitähtedel ära diakriitikud. Neid kõrvalekaldeid kasutab ta kogu luuletuse vältel, tekitades kujutluspildi sellest,

kuidas seda luuletust reaalselt telefonis kirjutatakse. Jürgen Rooste kasutab ühes tekstis täheasendusi $ü \sim y$ ja $ks \sim x$, markeerimaks registrivahetust – standardses kirjutusviisis kirjutatud raamtekstis öeldakse, et tsiteeritakse lausuja päevikusissekandeid, mis on aga esitatud kõrvalekaldelisel kujul ning läbivas suurtähtkirjas (näide 32). Kuna nii minavormilise luuletuse kui ka tsiteeritud päevikusissekannete autor on lausuja ise, võimaldab ebastandardne kirjaviis kahe registri vahel vahet teha, rõhutades ka päeviku kui žanri mitteformaalsust.

(32) kirjutan päevikusse

KELL KUUS *KAXKYMMEND*
SAI VEIN OTSA (Rooste 2000: 20)

Materjalis leidus ka mitu juhtu, kus kirjaviisi kaudu antakse infot lausuja oleku kohta lausungi hetkel. Luuletuses pealkirjaga „Jokkis päi“ kujutab Kruusa joores inimese kõnet, kasutades selleks mitmekordistusi: *päää, mahajoodudu* (Kruusa 2008: 106). Lisaks kasutatakse luuletuses suulisele kõnele omast lühenenud sõnavormi *aint*, mis pole Kruusa keelekasutuses tavaline. Reijo Roos ja Maarja Kangro on aga kasutanud tüüpilisi trükivigu, mida telefonis kirjutades tehakse. Kangro luuletuses „Kultuurireis: lrndab münusalt“ esineb eripärane ortograafia pealkirjas ja luuletuse viimases reas, mis on esitatud näites 33. Siin tehtud täheasendused on kõik arvuti- või telefoniklaviatuuril kõrvutiasetsevate tähtede vahel, kujutades seega ainult läbi kirjaviisi olukorda, kui lausuja on pärast viina ära joomist seisundis, kus vajutab kogemata valesid klahve.

(33) Viina mina ära jõin...
Lwnnuk lrndab münusalt... (Kangro 2007: 8)

Roosi luuletuses esinevad ortograafilised kõrvalekalded kogu teksti vältel (näide 20), kusjuures selles öeldakse, et lausuja ei ole tegelikult purjus, kuigi lugeja võiks seda arvata. Selle asemel jääb kõlama võimalus, et lausuja on sihipäraselt otsustanud just niimoodi kirjutada, et „arvustajavennad“ saaksid luuletuse keelekasutust hiljem uurida ja eriliseks pidada.

Kruusa on klaviatuuril kõrvutiasetsevate tähtede vahel toimuvaid täheasendusi kasutanud ühes luuletuses, kus luuakse paralleel klaveri- ja arvutiklahvide vahel: sõnast

klaverimängimine saab valesid klahve vajutades *klabetimõnhimine* (näide 21). Siinjuhul ei ole kõrvalekalde põhjuseks mitte joove või erilisustaotlus, vaid luuletuses kirjeldatud tunne, kui mõnel päeval sõrmed lihtsalt õigeid klahve ei leiagi.

Mitmesuguseid trükivigu, aga ka mitut teist tüüpi kõrvalekaldeid sisaldava Tõnis Vilu luulekogu „Libavere“ liigitasin samuti eelkõige selle kategooria alla, kuigi see on vaadeldavatest juhtudest üks kõige komplekssemaid. Selles kogus ei kujuta autor ühtki juba eksisteerivat keelevarianti ning töötab tekkivatele seostele järjepidevalt vastu. „Tõnis Vilu kõrvalekaldumine ortograafianormist on eriline selle poolest, et see on küll regulaarne, ent ei seostu selgelt mõne kindla subkultuuri, keelemängu ega kirjutamistehnikaga,“ kirjutab oma põhjalikus „Libavere“ analüüsis ka Henrik Sova (2019: 131). Ometi luuakse just selle regulaarsuse kaudu üks uus ja ainulaadne keelevariant, mida terves luulekogus läbivalt kasutatakse – kuigi leidub ka täiesti kirjakeelseid värsiridu, on just irregulaarsus selle keele regulaarseim omadus. Ükski kõrvalekalle ei saa läbivaks ning eri kirjutusviisid eksisteerivad tihti kõrvuti: *prygi [...]* *prüki* (Vilu 2018: 8), *vulisep-mühiseb* (samas, 13) jne.

Kuigi kogu luulekogu on samas eripärasest stiilist, ei ole tegu autoristiiliga nagu Grixil, kes kasutab oma eripärast keelt mõlemas avaldatud luulekogus ning kelle ebastandardsetes ortograafias kirjutatud tekstid ei moodusta tingimata temaatilist tervikut. „Libaveres“ paistavad kõrvalekalded omavat teksti tõlgenduses võtmerolli – nende kõrvalekallete abil konstrueerib autor spetsiifilise lausuja, kes jääb luuletusest luuletusse samaks ning kellele see eripärane kirjutusviis kuulub. Lausuja kirjutusviis moodustab koos luuletuses esitatud ideede ja tõstatatud teemadega terviku.

Henrik Sova toob selles tervikus välja kolm peamist ideed, mida nihestatud kirjaviis kanda aitab. Esiteks kirjeldab ta, kuidas Vilu kirjaviis võimaldab väljendada seda, kuidas ollakse „justkui kohatu“ – lausuja igatseb vaikust, tühjust, eikeegiolemist, aga kuivõrd kõik keeles väljendatu omandab mingi kindla tähenduse ja koos sellega koha asjade korras, pole selle igatsuse täitumine võimalik. Selgest keelest kõrvale kaldumine võimaldab seda vastuolu rõhutada ning kardetud tähenduslikkusest veidi kõrvale hiilida. (Sova 2019: 133) Teine rõhutatud vastuolu on üksinduse ja sotsiaalsuse vahel. Lausuja soovib ühekorraga olla üks ja ka teistele oma üksindust väljendada, mis on aga

paratamatult sotsiaalne tegevus. Seda vastuolu võimaldab ületada see, kui väljendada end isiklikus ja ainulaadses, aga siiski arusaadavas keeles. (samas, 134) Kolmandaks esitab ebastandardne keel erilist, meie igapäevase keelekasutuse reeglitest väljapoole jäävat maailma. Sova järgi „meelitab Vilu meid mõtisklema tähendusliku keelevõime enda üle ja sellele kutsele järele andes peame kuigivõrd oma keelest loobuma.“ (samas, 135)

Neis kolmes idees peegelduvad ka teised käesolevas töös eristatud funktsioonid. Esiteks pole nende ideede edasiandmiseks oluline ainult lausuja eripärase väljenduse näitamine, vaid ka lugeja lugemisprotsessi takistamine, mida käsitlen alapeatükis 5.4 – just sedakaudu saab kommunikatsiooni raskendatuse idee esile tõusta. Kutse mõtisklema keelevõime üle üleüldse on tugeva metakeelise funktsiooniga, mida vaatlesin alapeatükis 5.2. Eripärase keelevariandi kujutamist pean aga siiski peamiseks funktsiooniks, seda eelkõige kõrvalekallete kaudu moodustuva erilise lausujahääle tõttu.

Kokkuvõttes on eri keelevariantidele viitamine eesti nüüdisluules laialt kasutatud ortograafiliste kõrvalekallete funktsioon. Esiteks võidakse viidata kellegi konkreetse suulisele kõnepruugile, misjuhul eristatakse viide tihti jutumärkidega. Kõrvalekallete abil võib aga viidata ka mingile teisele keelele (nt võõrkeele tähestiku või ortograafia kaudu), ajaperioodile (nt vana kirjaviisi või $v \sim w$ asenduse kaudu) või mõnele kindlale valitud kõrvalekalde senisele kasutajale. Lisaks võimaldab eripärane ortograafia tõsta esile lausuja kirjutamisolukorda ja suhtlusvahendit, seda eelkõige läbi tahtlike trüki- ja kirjavigade. Tõnis Vilu „Libaveres“ võimaldab eripärane kirjutusviis aga konstrueerida spetsiifilise lausujakuju ning tõsta sedakaudu esile mingeid kindlaid teksti temaatilisi aspekte.

5.4. Lugemisprotsessi juhtimine

Neljanda funktsiooni all vaatlen ortograafilisi kõrvalekaldeid, mille eesmärk on lugeja tavapärasest lugemisviisi mingil moel suunata – seda näiteks takistades, aeglustades, luuletust kõlaliselt modifitseerides või mõnd elementi rõhutades. Seda funktsiooni eristab

Cummingsi luuletustes ka Gómez-Jiménez (2015a) ning oma stilistilises analüüsis käsitleb seda Paul Simpson (1997). Mingil moel takistavad lugemisprotsessi küll kõik ortograafilised nihestused, kuivõrd need on lugeja jaoks markeeritud ja nõuavad eraldi tähelepanu, kuid siiski oli materjalis võimalik eristada mõningaid juhte, kus see funktsioon on teistest tugevamana esil.

Esiteks suunavad lugemistempot ja lugedes tehtavaid rõhuasetusi mitmesugused tähtede mitmekordistamise juhud – näiteks Rooste *niiiii* (2012: 66) ja Wimbergi *muuugis* (2000) sunnivad pikendatud vokaaliga sõnal pikemalt peatuma. Ühelt poolt rõhutab see valitud sõna kõlaliselt, teiselt poolt teeb tähtede mitmekordistamine ka sõna visuaalselt pikemaks, võttes leheküljel rohkem ruumi, nii et sellest ei saa silmadega tavapärasel kiirusel üle libiseda. Reijo Roos on ühes tekstis (2023: 39) kasutanud seda rõhutamisvõimalust ka viite eksplitseerimise eesmärgil: joonealuses märkuses on selgitatud, et sõnaga *hakkliahauuuuuutist* soovib autor viidata ühele teisele oma tekstile.

Mitmekordistuse rõhutavat funktsiooni on ära kasutatud ka omamoodi mõisteloomeks, kui sama mitmekordistust kasutatakse ühe ja sama sõna puhul tekstis läbivalt – sel juhul sunnib mitmekordistus just sellel sõnal peatuma ning sellele teistest sõnadest rohkem tähelepanu pöörama. Näiteks on Wimberg kasutanud ühes tekstis (näide 25) läbivalt kolmekordse *p*-tähega sõna *lipp*, mis on tekstis ka sisuliselt fookuses ning ebastandardne ortograafiline kuju rõhutab seda tähtsust veelgi. Ühes hilisemas luuletuses on Wimberg sellele tekstile ka tagasi viidanud, kommenteerides: *Jah, just nii, kolme põhliga, et paremini lehviks.* (Wimberg 2022: 46) Samas luulekogus kasutab ta läbivalt ka sõna *rrõukk* (Wimberg 2000), mis samamoodi kujutatavat objekti kirja pildi kaudu veidi erilisemaks muudab. Tähendust rõhutavana mõjub ka Kalju Kruusa ühes tekstis kasutanud kahekordse *h*-ga sõna *tühja* (Kruusa 2010: 54), mis kordub tekstis määrsõna tähenduses viis korda ning on ka luulekogu pealkirjaks.

Kui eelnevates näidetes oli mitmekordistus sõnaspetsiifiline, siis materjalis leidub ka juhte, kus mitmekordistus niivõrd ei rõhuta kui muudab teksti üleüldist tooni. Näiteks Reijo Roos on ühes tekstis (näide 34) kasutanud korduvaid mitmekordistusi, mis vältavad mitu värsirida, takistades nii viisi sõna korruga kokku lugemist. Sealjuures on ka kirjatüüp ülejäänud luulekogust suurem, nii et aeglustus on ka tüpograafiliselt rõhutatud.

(34) oi, jälle ta tegi yhe
sammuuuuuuuuuuuuuuuuuuuu
[...]juuu
olemise valgele välja-
kuleeeeeeeeeeeeeeeee
[...] (Roos 2023: 44–46)

Karl Martin Sinijärv on ühes tekstis topeldanud vokaale ka riimi- ja rütmiskeemi sobimise eesmärgil – läbi ortograafia (*kaa, õiendadaa*) annab ta lugejale juhise, milliste rõhuasetustega seda teksti lugeda (näide 23).

Sinijärv on ühes luuletuses kasutanud ka täheasendusi, mis põhinevad tähtede visuaalsel sarnasusel: $\ddot{a} \sim a$, $\ddot{o} \sim \delta$ ja $l \sim I$ (Sinijärv 2013: 77). Kuna need esinevad aga vaid mõnes üksikus sõnas ja pea märkamatu, ka sisus otsesõnu peegeldumata, paistab nende funktsioon olevat eelkõige tekitada lugejas mingit ebamugavust või segadust, mis siis omakorda luuletuse tõlgendust suunata võib.

Visuaalset sarnasust on kasutanud ka Kalju Kruusa (2008: 35), seda aga Sinijärvest erinevalt – Kruusa tekstis pole täheasendused mitte märkamatud lisandused, vaid luuletus just nende ümber ehitatud ongi. Nimelt koosneb luuletus 12-st värsireast, kus korratakse eri variatsioonides lauset *kordamine on tarkuse ema*, kusjuures esimene rida on standardne ning kõrvalekaldeid aina lisandub, päädides visuaalselt sarnase lausega *kordammc on tarkuse ernc*. Siin tekib lugemises samuti häire, mida siis sisuliselt ära kasutatakse, näidates, et midagi palju korrates ei pruugi korratav päris samaks jääda, ning tekitades lõpuks küsimuse, mida üldse alguses öelda taheti.

Kokkuvõttes on lugemisprotsessi juhtiv funktsioon ennekõike tähtede mitmekordistamisel, mis võimaldab nii mingit kindlat sõna rõhutada kui ka kogu teksti tooni või rütmi muuta. See põhineb muuhulgas suulise keele prosoodilistel võimalustel – kõnes tavalist rõhutamist ja venitamist peegeldatakse ka kirja pildis. Samas sõnas läbivalt sama kõrvalekallet kasutades saab aga moodustada omaette mõisteid, mille tähendus on standardsest vormist spetsiifilisem. Karl Martin Sinijärv ja Kalju Kruusa on kasutanud ka tähtede visuaalset sarnasust, mis tekitab lugemisprotsessis ebahariliku häire.

5.5. Keelemängud

Viimaseks kategooriaks on ortograafilised kõrvalekalded, mis mängivad keelega mängu enese pärast – luues sellega mitmetähenduslikkust, tekstisiseseid lisaseoseid, huumorit või ironiat. Seda kategooriat on ühe olulise ortograafianihestuste funktsioonina eristanud ka Gómez-Jiménez (2015a) ja Edward Levenston (1992). Käesoleva töö materjalis leidus väga erisuguseid juhte. Lisaks on keelemänguline tasand tugev ka mitmes teises peatükis välja toodud näidete puhul.

Võrreldes Gómez-Jiménezi (2015a) käsitlusega olen kategooriat käesolevas töös veidi laiendanud. Tema nimetab keelemängu peamise määratlusena seoseid sarnaselt kõlavate või sarnase väljanägemisega sõnade vahel, mida E. E. Cummings rohkesti kasutab. Sellele olen lisanud aga juhud, kus ortograafilise kõrvalekaldega tõmmatakse mingile sõnale või häälikule lisatähelepanu, kuid ei looda selle abil uusi konkreetseid seoseid. Näiteks asendusega $s \sim z$ paistab Karl Martin Sinijärv luuletuses „poliitilisi poeeze 2013“ edastavat mingit ironilist hoiakut, mis mõjub küll mänguliselt ja kahtlemata teksti tõlgendust oluliselt suunavana, aga ei loo ühtki kitsamas mõttes sõnamängu.

Otseseid mitmetähenduslikkusele suunatud sõnamänge leidus vaadeldavas materjalis väga vähe. Eelkõige võib sellena näha Hasso Krulli luuletust „mix erootika“ (Krull 2001: 54–55), kus mängivad korruga kaasa eestikeelne küsisõna *miks* ja ingliskeelne *mix*. Küll aga on kasutatud ortograafia kaudu mingite sarnase kõlaga sõnade vahel lisaseoste loomist. Näiteks on Wimberg asendanud ühes luuletuses korduvad *s*-id pärisnimes *Žižek* kõlava *ž*-tähega (näide 12). Nii seostatakse kogu tekst just ortograafia kaudu tugevalt Slavoj Žižeki nimega. Samuti kasutab ta tähtede ümbertõstu sõnas *kunst*, nii et see riimub sõnaga *vunts* (näide 29).

Näites 28 on Kalju Kruusa kasutanud tähevahetust sõnade *tualeti* ja *interneti* vahel, saades tulemuseks *tuaneti* ja *interleti* – see tähevahetus rõhutab luuletuses edasiantud ideed, otsekui oleksid need mõlemad ühtviisi kohad, kuhu saab minna. Sarnaselt ortograafia kaudu loodud seostepaarid on Kruusal näiteks *samo*a ja *soaremaa* (Kruusa 2004: 60), *buddha* ja *järjekorddhselt* (Kruusa 2018: 64), *hädaldada* ja *kirjutadada* (näide

35). Viimases võib *-da* silbi kordamist näha ka tüütust ja vastumeelsust markeeriva pikendamisena, mida seos negatiivse sõnaga *hädaldada* veelgi tugevdab.

- (35) sest kas siis nädala
pärast tasub hädaldada
eriti kui tuleva nädala pärast
ei pruugi enam midagi hädaldada
[...]
ma tahan sulle öelda
mitte *kirjutadadada* (Kruusa 2004: 71)

Sarnaseid lisaseoseid on Kruusa loonud ka laiemalt kui kahe sõna vahel – näiteks on ta rõhutanud luuletuses palju korduvat *h*-tähte läbi selle, et on lisanud selle ka sõnasse *hēhust* (näide 26), kus see muidu ei esineks. Lisaks võib mõnes ta luuletuses märgata, kuidas mõni regulaarne täheasendus aitab juba niigi eriliselt korduvat häälikut või häälikukombinatsiooni rõhutada, mille tulemusena paistab kordumine tavapärasest paremini silma. Näites 36 on korratud erinevaid onomatopoeetilisi sõnu, mis sisaldavad täheühendit *rts*, mis mõjuvad asenduse *ts ~ c* kaudu eriti rõhutatult.

- (36) ühe *plircu* ja teise *plärccu*
tervet myistust terve *torcu*
nii nalja kui tsysist juttu tubli *törccu* (Kruusa 2008: 103)

Täheasenduse kaudu võib luua ka iroonilist või mängulist lisadistanti. Näiteks nimetatud *z*-täht fraasis *poliitilisi poeeze* (Sinijärv 2010: 27) ei mõju iseseisvalt tähenduslikuna (vrd Wimbergi *y*-täht sõnas *trykit*, mis kannab otsest viidet), vaid võimaldab eelkõige lugeja tähelepanu tõmmata. Selle lisatähelepanu abil on aga võimalik näidata autori erilist teadlikkust valitud sõnast, ehk ka näiteks selle pretensioonikusest. Seda võib näha ka Wimbergi sõnas *kunts* – lisaks riimumisele võimaldab see tähevahetus edastada ka eneseiroonilist hoiakut. Lugeja tähelepanu tõmbamist iroonilise tasandi lisamiseks kasutavad ära ka Aleksander Mülleri luuletuste pealkirjad *bääsuke* ja *gurg* (2001: 75), mis annavad luuletuste lugemiseks eripärase, tõsiseltvõtmist tõrjuva häälestuse.

Kokkuvõttes leidis materjalis väga vähe mitmetähenduslikkust loovaid keelemänge. Kalju Kruusa, Wimberg ja Karl Martin Sinijärv on aga kasutanud võimalust luua

ortograafia kaudu tekstisiseseid lisaseoseid, seda nii konkreetsete sõnapaaride vahel kui laiemalt. Lisaks on materjalis kasutatud ortograafilisi kõrvalekaldeid, mis mõjuvad humoorikalt või eneseirooniliselt.

Kokkuvõte

Käesolevas magistritöös vaatlesin ortograafia kasutust stilistilise vahendina aastatel 2000–2023 trükis avaldatud eesti luules. Esimeses peatükis andsin ülevaate stilistikast ja töös kasutatavast mõistestikust ning tegin kokkuvõtte ortograafia kui stilistilise vahendi senisest uurimisest maailmas ja sellega seotud uurimustest Eestis. Teises peatükis andsin ülevaate eesti ortograafia põhimõtetest ja vaatlesin lähemalt mõningaid asjakohaseid eesti keele allkeeli ning kolmandas peatükis tutvustasin magistritöös kasutatavat materjali ja meetodit. Neljandas peatükis vastasin esimesele uurimisküsimusele – milliseid ortograafilisi kõrvalekaldeid eesti nüüdisluules leidub –, jaotades materjali neljaks kategooriaks ning viiendas peatükis tegelesin küsimusega, mis on ortograafiliste kõrvalekallete stilistiline funktsioon, pakkude välja viis võimalikku funktsiooni ja neid sobivate näidetega illustreerides.

Töö tulemustest selgus, et kõige rohkem kasutati vaadeldud materjalis mitmesuguseid täheasendusi. Sealjuures asendati nii omatähti võõrtähtedega kui ka võõrtähti omatähtedega – esimest neist kasutasid mitmed autorid kogu loomingus läbivalt, teine oli eelkõige tekstispetsiifiline võte. Eriti tõusid esile mitmesugused täpitähtede asendamised. Tähe lisamist kasutati enim juhtudel, kui mingit häälikut hääldatakse kõnes pikemalt kui see standardses ortograafias peegeldub. Mitme autori loomingus olid selliselt kahekordistatud tähtede seas kolmandavärteliste suletud silpide lõpuklusiilid ja *t*-täht *-mata* ~ *-matta* liites. Tähe ärajätmine esines mitmetes suulise keele või netikeele lühendusi markeerivates sõnades ning tähtede ümberpaigutamine trükivigu kujutades või sõnamängudes.

Kasutatud kõrvalekalded illustreerivad hästi, milliseid võimalusi eesti keele ortograafia pakub. Kuna võimalike kõrvalekallete hulk, mille kasutamisel jääb lausung lugejale veel arusaadavaks, on igas keeles ortograafiapõhimõtetega teataval määral piiratud (Sebba 2012: 5–6), näitavad leitud juhud, kus varieerumine siiski võimalik on. Nii pärinevad mitmed kasutatud kõrvalekalded sõnadest, mille kirjpilt eesti ortograafia

aluspõhimõtteks olevast hääldusläheduse põhimõttest lahkneb – näiteks mängitakse klusiilide tugevuse ja pikkusega või kirja pildis kajastamata poolvokaalidega. Samuti kasutatakse ära mõnes allkeeles juba eksisteerivaid alternatiivseid kirjakujuksid, mis on lugejale reaalsest keelekasutusest tuttavad, ning hiljutisemaid kirjakeele ajaloos toimunud muutusi.

Funktsioonide eristamisel toetusin Gómez-Jiménezi (2015a) uurimusele, mida vastavalt käesoleva töö materjali spetsiifikale täiendasin. Esiteks vaatlesin autoristiili loomise funktsiooni. Süstemaatilised ortograafilised kõrvalekalded võimaldavad ühe autori käekirja ära tunda ning ühtlasi seda teiste autorite või mõttevooludega seostada. Teiseks ilmnes materjalis keelekommentaari funktsioon, mille puhul on kõrvalekalde eesmärk tõmmata lugeja tähelepanu mingile eesti keele aspektile, näiteks ajaloole või neile ortograafiareeglitele, mis ei pruugi olla kõneleja jaoks intuiitiivsed. Kolmandaks vaatlesin eri keelevariantidele viitamise funktsiooni: eripärase ortograafia abil luuakse seoseid mõne teise keele, allkeelega või kellegi eripärase kirja- või kõnepruugiga. See funktsioon võimaldas ka eraldi tähelepanu tõmmata lausuja kirjutamisolukorrale. Neljandaks eristus lugemisprotsessi juhtimise funktsioon, mille all vaatlesin nii lugemise aeglustamist, kõlalist suunamist, mingi kindla sõna rõhutamist kui ka lugemise tahtlikku kerget takistamist. Viiendana käsitlesin keelemängu funktsiooni, kus kõrvalekallete kaudu loodi mitmetähenduslikkust, tekstisisesid lisaseoseid või lisati tekstile humoorikas või irooniline varjund.

Funktsioonide mitmekesisus näitab, kui suur on ortograafiastandardist väljapoole jääva keele tähenduslik potentsiaal. Näiteks võis materjalist näha, kuidas vaid mõne täheasenduse kaudu on võimalik viidata tervele kirjanduslikule traditsioonile, kuidas ühe sõna läbiv kõrvalekalde kasutus võimaldab anda sellele täiesti omamoodi iseloomu või kuidas läbivalt süsteemitu kirjaviis saab luulekogusse lisada tugeva keelefilosoofilise tasandi. Omaette tähelepanu väärib töös eristatud keelekommentaari funktsioon, mida varasemates uurimustes välja toodud ei ole. See avab aga huvitava külje keele ja kirjanduse omavahelises suhtes – kirjanikud kui keelega tihedalt ja lähedalt töötavad inimesed on ühtlasi selle pidevad tagasisidestajad. *Licentia poetica* teeb kirjandusest teiste sarnase kõlapinnaga kontekstidega võrreldes ainulaadse mänguväljaku, kus eri

variantidega katsetada – kirjutada näiteks *bensujaama* asemel *pensujaam*, kui nii tundub parem, ja näidata sellega lugejale hetkeks alternatiivset maailma, kus niimoodi kirjutataksegi. Keelenormi piiride kompamine tuletab meelde nende kokkuleppelisust ning seda, et kuigi see kokkulepe on paljudes kontekstides omal kohal, ei keela keegi vahel keelega lõbutseda.

Materjali analüüsis hakkas huvitavana silma tõik, et tihti esinesid ortograafilised kõrvalekalded mitme kaupa koos või fookustatud positsioonis, s.h pealkirjades. Selle põhjenduseks võib olla kirjaniku soov teha kindlaks, et kõrvalekalle lugejal märkamata ei jää, ning kindlalt näidata, et see pole juhtunud kogemata. Kõrvalekaldeline pealkiri võimaldab ka lugejat teksti või luulekogu lugemiseks sobivalt häälestada, andes juba enne lugemist märku sellest, et teksti keeleline külg on oluline ja vajab eraldi tähelepanu. Käesolevas töös ma sellele tendentsile lähemalt ei keskendunud, kuid seda oleks kindlasti huvitav uurida.

Võimalikke edasisi uurimissuundi on veelgi. Esiteks, kuivõrd vaatlesin magistrیتöös vaid täheortograafiat, jäid uurimise alt välja teised grafoloogilised tasandid, mis vajaksid omaette käsitlemist: näiteks kirjavahemärgistus, suur- ja väiketähed, kokku- ja lahkukirjutamine ning ka teksti paigutus lehel. Neis valdkondades pakub eesti nüüdisluule palju uurimisväärset. Luules kasutatavale õigekirjale oleks aga väga viljakas läheneda ka ajaloolise perspektiivi kaudu – nii nagu Velsker (2001) on teinud spekulatiivse kokkuvõtte y kasutamisest eesti kirjandusloos, oleks võimalik vaadelda ka teiste ortograafiliste kõrvalekallete ajalugu. Sealjuures võiks vaadelda eraldi täheortograafia positsiooni punkluules, kus erisuguste kõrvalekallete kasutus on väga rikkalik, ja ka alternatiivkultuuris laiemalt, näiteks räpptekstides. Lisaks oleks huvitav uurida ortograafia stilistilist kasutust murdeluules – seda muuhulgas põhjusel, et paljudel murretel ei ole standardset kirjaviisi, nii et kirjanikel on võimalik seda alles mänguliselt looma hakata.

Samuti võiks ortograafia kui stilistilise vahendi teemat uurida laiapindsemalt kui siinse töö maht seda võimaldas ning kasutada sealjuures andmete kogumise lihtsustamiseks ka korpuslingvistika vahendeid. Selleks annab käesolev magistrیتöö ehk sobiva lähtekoha, kust on võimalik põhjalikuma uurimistööga edasi liikuda.

Materjali allikad

Chalice 2013. V2rske kartul. Pärnu: Jumalikud ilmutused.

Eller, Kalle Istvan 2001. Bäsärk: luuletusi Eesti Vabariigi aastaist 1967–. Tartu: Ilmamaa.

Freddy 2017. Sigalind. Tartu: Paranoia, (leheküljed nummerdamata).

fs 2004. 2004. Tallinn: Tuum.

Grix 2010. Lullag. Tartu: Võluri tagasitulek.

Grix 2014. Cax. Viljandi: Kondase keskus.

Ilmet, Peep 2016. Ykskõikvus. Tallinn: Varrak.

Kangro, Maarja 2007. Tule mu koopasse, mateeria. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kangro, Maarja 2013. Must tomat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kompus, Marko 2017. Rotikuningaõppus. Elva: Unenoppija.

Krull, Hasso 2001. Kornukoopia. Tallinn: Vagabund.

Krull, Hasso 2004. Meeter ja Demeeter. Tallinn: Vagabund.

Kruusa, Kalju 2004. Treffamisi. Tallinn: Tuum.

Kruusa, Kalju 2008. Pilvedgi mindgi liigutavadgi. Tallinn: Koma.

Kruusa, Kalju 2010. Tühhja. Tallinna: Ussimunni.

Kruusa, Kalju 2013. ing · veri · tee. Tallinn: Koma.

Kruusa, Kalju 2015. Äädikkärbsed. Tallinn: Kirimiri.

Kruusa, Kalju 2018. Kümme kükki. Tallinn: Kirimiri.

Kruusa, Kalju 2023. Üleelamiste vanake. Loomingu Raamatukogu, 1.

Merca 2020. Iseqnn. Tartu: Jutupesa.

Mikita, Valdur 2001. Rännak impampluule riiki. Tartu: V. Mikita.

Moguči, Matti 2005. Mina – metsikuim mehike. Tartu: P. Beier.

Müller, Aleksander 2001. Vilus on jahe. Tallinn: Umara.

Oidekivi, Kirsti 2000. Akvaariumis. Tallinn: Tuum.

Oidekivi, Kristi 2003. Pinsel. Tallinn: Koma.

Ojamaa, Liisi 2008. Jõgi asfaldi all. Tallinn: Varrak.

Roos, Reijo 2022a. kured kotkad kajakad. Talsingi: Näo Kirik.

Roos, Reijo 2023. tere kas tohib / tere kas võisõ. Talsingi: Varrak.

Rooste, Jürgen 2000. Veri valla. Taanilinn: Tuum.

Rooste, Jürgen 2002. lameda taeva all. Taanilinn: Pidusöök.

Rooste, Jürgen 2008a. 21. sajandi armastusluule. Tallinn: Verb.

Rooste, Jürgen 2008b. Tavaline eesti idioot ja teisi pikemaid poese 1999–2007. Pärnu: Jumalikud ilmutused.

Rooste, Jürgen 2012. Laul jääkarudest ja teisi poese 2007–2012. Pärnu: Jumalikud ilmutused.

Rooste, Jürgen 2014. Suur sume, suur tume. Luige: Verb.

Ryytle, Indrek 2006. Inglid rokijaamas. Puhja: I. Rüttele.

Sinijärv, Karl Martin 2016. KMSX: kuidas öelda. Tallinn: Näo Kirik.

Sommer, Lauri 2001. Raagraamis poiss. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts „Veljesto“.

Sommer, Lauri 2019. Kodu kaduvas. Viru: Tiivaalune.

Soomets, Triin 2021. Pind ajajoone all. Tallinn: Tuum.

Tšaškin, Mikk 2023a. Paberist linn. Tallinn: SA Kultuurileht.

Vilu, Tõnis 2018. Libavere. Tartu: Häämaa.

Wimberg 2000. Maaaraamat. Kaaruka küla: Huma, (leheküljed nummerdamata).

Wimberg 2006. Kärppsed. Tallinn: Jutulind.

Wimberg 2010a. Eesti köökk. Tallinn: Ajakirjade Kirjastus.

Wimberg 2010b. Wabastatud wärsid. Tallinn: Pegasus.

Wimberg 2011. Hõõguvad read. Tallinn: J&U.

Wimberg 2021. Just praegu. Tallinn: J&U.

Wimberg 2022. Enne kui. Tallinn: J&U.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1920. Kas ü või y? Y! Tartu: Varrak.

Al-Khafaji, Saad Najim Abid 2016. The graphological, typographical and orthographical devices in the poetry of e e Cummings. – Journal of the College of Basic Education, 22(96), 21–42.

Allas, Tiia 2019. Lõunõeesti kirändüse inneolõmada kirivüsest ja häädümeshädäst ni -ohost. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XVII–XVIII. Lõuna-Eesti sõnas ja pildis. Toim. Eva Saar, Karl Pajusalu, Mart Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 49–61.

Aristoteles 2003 [ca 335 eKr], tlk Jaan Unt. Luulekunstist (Poeetika). Tallinn: Keel ja Kirjandus.

Aro, Mikko 2006. Learning to read: The effect of orthography. – Handbook of orthography and literacy. Toim. R. Maletsha Joshi, P. G. Aaron. London, New York: Routledge, 531–550.

Bally, Charles 1909. Traité de stylistique française. Heidelberg: C. Winter.

Barbarus, Johannes 1927. Multiplitseerit inimene. VI kogu värsse. Tallinn: Eesti Kirjanikkude Liit.

Blohm, Stefan, Valentin Wagnera, Matthias Schlesewsky, Winfried Menninghaus 2018. Sentence judgments and the grammar of poetry: Linking linguistic structure and poetic effect. – Poetics, 69, 41–56.

Cummings, E.E. 1994. Complete Poems 1904–1962. New York: Liveright.

Cureton, Richard D. 1986. Visual form in e. e. cummings' No Thanks. – Word & Image, 2(3), 245–277.

Crystal, David 2001. Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press.

Davies, Eirlys E. 1987. Eyeplay: On some uses of nonstandard spelling. – Language and Communication, 7(1), 47–58.

Eesti kirjakeele... = Eesti kirjakeele normi rakendamise kord. (14.06.2011) – Riigi Teataja; <https://www.riigiteataja.ee/akt/114062011003>. Vaadatud 23.05.2024.

EKG II = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

EKH = Asu, Eva Liina, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Pire Teras 2016. Eesti keele hääldus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

EKK = Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2020. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: EKSA.

Figueredo, Lauren, Connie K. Varnhagen 2005. Didn't You Run the Spell Checker? Effects of Type of Spelling Error and Use of a Spell Checker on Perceptions of the Author. – *Reading Psychology*, 26(4–5), 441–458.

Gómez-Jiménez, Eva María 2015a. ‘oride lesgo eckshun’: Spelling foregrounding in the experimental poetry of E. E. Cummings. – *Language and Literature*, 24(4), 307–321.

Gómez-Jiménez, Eva María 2015b. An introduction to graphology: definition, theoretical background and levels of analysis. – *Miscelánea: A Journal of English and American Studies*, 51, 71–85.

Grönstrand, Heidi, Markus Huss, Ralf Kauranen 2020. The Aesthetics and Politics of Linguistic Borders: Multilingualism in Northern European Literature. London, New York: Routledge.

Halliday, Michael, Angus McIntosh, Peter Strevens 1964. The Linguistic Sciences and Language Teaching. London: Longman Group.

Hanson, Raimu 2015. Luuletaja kirjutab salakeeles. – *Postimees*, 31.03; <https://www.postimees.ee/3141307/luuletaja-kirjutab-salakeeles>. Vaadatud 22.05.2024.

Hennoste, Tiit 2000. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde II. Suulise kõne erisõnavara 1. – *Akadeemia*, 6, 1343–1374.

Hennoste, Tiit, Karl Pajusalu 2013. Eesti keele allkeeled. Õpik gümnaasiumile. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Ilmaveere jutud 2023, tlk Nuga Soopealt. Luhametsa: Kaarnakivi seltsi kirjastus.

Irvine, Judith T., Susan Gal 2000. Language ideology and linguistic differentiation. – *Regimes of language*. Toim. Paul Kroskrity. Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press, 35–83.

Jaffe, Alexandra, Jannis Androutsopoulos, Mark Sebba, Sally Johnson (Toim.) 2012. Orthography as social action: Scripts, spelling, identity and power. – *Language and Social Processes*, 3(1).

- Jakobson, Roman 2012 [1960]**, tlk Neeme Lopp, Arne Merilai. Lingvistika ja poeetika. Akadeemia, 10, 1731–1773.
- Kaevats, Mihkel 2015**. Taskud kruusa täis, tripp... – Looming, 6, 879–881.
- Katt, Anna 2013**. Õigekeelsuse eiramine Wimbergi isikustiili osana. – Akadeemiake, 3.
- Kaur, Rahel Ariel 2023**. Preapokalüptiline inimhing ja keegi meist kõrgemal veel. – Värske Rõhk, 6, 104–108.
- Keevallik, Leelo 1994**. *-nud* varieerumine tänapäeva eesti kõnekeeles. Magistritöö. Tartu Ülikool.
- Keevallik, Leelo 2003**. Colloquial Estonian. – Estonian Language. Linguistica Uralica. Supplementary Series. Toim. Mati Ereht. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 1, 343–378.
- Krull, Hasso 1999**. Kalju Kruusa ainuline aken. – Sirp, 19.11, 7.
- Krull, Hasso 2009**. Leiva-saia-suutra nüüd ka eesti keeles. Kalju Kruusa keeleluule. – Paljusus ja ainulisus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Leech, Geoffrey N., Michael H. Short 1981**. Style in fiction: a linguistic introduction to English fictional prose. London, New York: Longman.
- Leech, Geoffrey N. 1991 [1969]**. A Linguistic Guide to English Poetry. London: Longman Group.
- Leech, Geoffrey N. 2008**. Language in Literature: Style and Foregrounding. Harlow: Longman.
- Lennard, John 2005 [1996]**. The Poetry Handbook. Oxford University Press.
- Levenston, Edward A. 1992**. The Stuff of Literature: Physical Aspects of Texts and Their Relation to Literary Meaning. New York: State University of New York Press.
- Levin, Samuel R. 1965**. Internal and External Deviation in Poetry. – Word 21(2), 225–237.
- licentia poetica*. – EKI ühendsõnastik 2024. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb 2024; <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/licentia%20poetica/1>. Vaadatud 17.05.2024.
- Ling, Kaisa Maria 2018**. Arvustus: tõenäoliselt üsna suur väike nihe. – Mürileht, 9; <https://www.muurileht.ee/arvustus-toenaoliselt-usna-suur-vaike-nihe/>. Vaadatud 19.03.2024.
- Linno, Saara Lotta 2022**. Mitmekeelsuse poeetika eesti nüüdisluules: kuus juhtumit. Magistritöö. Tartu Ülikool.

- Linno, Saara Lotta 2023.** Some aspects of the poetic multilingualism of contemporary Estonian poetry. – Journal of Baltic Studies, 54 (4), 835–856.
- Lippus, Pärtel, Liina Lindström 2024.** Pärtel Lippus ja Liina Lindström: ÕS-ist ning teaduse demoniseerimisest. – ERR Kultuuriportaal, 23.04.
<https://www.err.ee/1609320843/partel-lippus-ja-liina-lindstrom-os-ist-ning-teaduse-demoniseerimisest> (17.05.2024)
- Loorits, Oskar 1923.** Eesti keele grammatika. Tartu: Odamees / Carl Sarap.
- Lotman, Juri 1990,** tlk Pärt Lias. Luule olemus. – Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur. Tallinn: Olion, 65–74.
- Maarits, Merit 2020.** Keeleteadlased: eesti keel on vaba, aga võiks olla veel vabam. – ERR Kultuuriportaal, 27.10; <https://kultuur.err.ee/1149567/keeletheadlased-eesti-keel-on-vaba-aga-voiks-olla-veel-vabam>. Vaadatud 17.05.2024.
- Mcintosh, Angus 1961.** Graphology and meaning. – Archivum Linguisticum, 13, 107–120.
- Merilai, Arne 2014.** Keelenormide ümbermängimisest kunstilistel eesmärkidel. Oma keel, 2, 3–12.
- Mukařovský, Jan 1964 [1932].** Standard language and poetic language. – A Prague school reader on aesthetics, literary structure, and style. Toim. Paul L. Garvin. Washington, DC: Georgetown University Press, 17–30.
- Pajusalu, Renate 2009.** Sõna ja tähendus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Peer, Willie van 1993.** Typographic foregrounding. – Language and Literature, 2(1), 49–61.
- Praakli, Kristiina, Taavi Pae 2021.** Õ. – Keel ja Kirjandus, 12, 1035–1057.
- Põldmäe, Jaak 2002 [1978].** Eesti värsiõpetus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Põldvee, Aivar 2010.** Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus, 5, 331–352.
- Päll, Peeter 2017.** EKI keelekool: Vabadus! Wabadus? – Postimees. Arvamus, kultuur. 10.06.
- Pöördumine seoses EKI algatatud sõnastikureformiga 2021.** – Sirp, 04.06; <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/varamu/poordumine-seoses-eki-algatatud-sonastikureformiga/>. Vaadatud 17.05.2024.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.

- Reddit 2021.** Miks eesti inimesed kirjutavad täpitähtede asemele y/3 internetis? https://www.reddit.com/r/Eesti/comments/o4qeao/miks_eesti_inimesed_kirjutavad_t%C3%A4pit%C3%A4htede/. Vaadatud 11.03.2024.
- Roos, Reijo 2022b.** Kirjanduslik teisipäev. Reijo Roosi „kured kotkad kajakad“. Tallinn, 03.05.
- Roos, Reijo 2024.** Kõikeõlmav päikē me ääbuvas kodus. – Sirp, 26.01; <https://sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/koikeolmav-paike-me-aabuvas-kodus/>. Vaadatud 21.05.2024.
- Salla, Sigrid 2002.** Jututuba kui võrgusuhtlusvorm. – Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Tartu Ülikooli eesti keele õpetooli toimetised. Toim. Reet Kasik. Tartu, 23, 128–152.
- Schloneger, Rachel M. 2016.** Is This Author Intelligent? The Effect of Spelling Errors on Perception of Authors. – Linguistics Senior Research Projects. Cedarville: Cedarville University.
- Sebba, Mark 2012.** Chapter 1. Orthography as social action: Scripts, spelling, identity and power. – Language and Social Processes. Toim. Alexandra Jaffe, Jannis Androutsopoulos, Mark Sebba, Sally Johnson. 3(1), 1–20.
- Silverstein, Michael 1976.** Shifters, Linguistic Categories and Cultural Description. – Meaning in Anthropology. Toim. Keith H. Basso, Henry A. Shelby. Albuquerque: University of New Mexico Press, 11–55.
- Simpson, Paul 2003 [1997].** Language through Literature. London, New York: Routledge.
- Simpson, Paul 2004.** Stylistics: A resource book for students. London, New York: Routledge.
- Sommer, Lauri 2023.** Saja Allikaga Saar. – Sirp, 14.04; <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/saja-allikaga-saar/>. Vaadatud 21.05.2024.
- Sova, Henrik 2019.** Tervitused Keeleverest. – Keel ja Kirjandus, 1–2, 130–136.
- Storm, Hanna 2023,** tlk Reijo Roos. Mu sõber CR7. Värske Rõhk, 2, 44–50.
- Süda, Silvia 2014.** Täheortograafiavead Vikerraadio e-etteütlusetekstides aastatel 2011–2014. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.
- Tartakovsky, Roi 2009.** E. E. Cummings's Parentheses: Punctuation as Poetic Device. – Temporal Paradoxes in Fiction and Stylistics in American Literatures. Style, 43(2), 215–247.

Tauli, Valter 1968. Keelekorralduse alused. Stockholm: Vaba Eesti.

Themas, Liis 2014. Teise klassi õpilaste lugemis- ja kirjutamisoskused: laste alarühmad ja vead. Magistritöö. Tartu Ülikool.

Trunin, Mihhail 2024. Müstika või müstifikatsioon? – Sirp, 19.01; <https://sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/mustika-voi-mustifikatsioon/>. Vaadatud 22.05.2024.

Tšaškin, Mikk 2023b. Loobumise struktuur. Loomise anarhia. Mikk Tšaškini ja Johan Haldna kirjavahetus. – Värske Rõhk, 4, 50–61.

Tšaškin, Mikk 2024. „Kellakummardaja“ jt tekste. – Värske Rõhk, 2, 51–58.

Velsker, Mart 2001. Y eesti kirjanduses. – Vikerkaar, 10, 78–86.

Velsker, Mart 2018. Kuidas luuletatakse keelest? – Keele maitsest. Luuleantoloogia. Toim. Mart Velsker, Tõnu Tender. Tallinn: EKSA, 429–439.

Velsker, Mart 2019. Keelele keskendunud lõunaeesti luule. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XVII–XVIII. Lõuna-Eesti sõnas ja pildis. Toim. Eva Saar, Karl Pajusalu, Mart Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 39–48.

Velsker, Mart 2021. Seitse tähelepanekut lõunaeesti kirjanduse kahekümnest aastast. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XIX–XX. Toim. Eva Saar, Karl Pajusalu, Mart Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 11–23.

Viires, Piret 2021. Eesti punkluule ja siirdeajastu algus. – *Philologia Estonica Tallinnensis*, 6, 37–52.

Viise, Neva M., Herbert C. Richards, Meeli Pandis 2011. Orthographic Depth and Spelling Acquisition in Estonian and English: A Comparison of Two Diverse Alphabetic Languages. – *Scandinavian Journal of Educational Research*, 55(4), 425–453.

Vignovic, Jane A., Lori Foster Thompson 2010. Computer-Mediated Cross-Cultural Collaboration: Attributing Communication Errors to the Person Versus the Situation. – *Journal Of Applied Psychology*, 95(2), 265–276.

Väljataga, Märt 2017. Vikerkaar loeb. Poolelutöö. – *Postimees*, 29.11; <https://kultuur.postimees.ee/4259115/vikerkaar-loeb-poolelutoo>. Vaadatud 22.05.2024.

Wales, Katie 2001 [1990]. *A Dictionary of Stylistics*. Edinburgh: Pearson Education Limited.

Wertheim, Suzanne 2012. Chapter 4. Reclamation, revalorization and re-Tatarization via changing Tatar orthographies. – *Language and Social Processes*. Toim. Alexandra Jaffe, Jannis Androutsopoulos, Mark Sebba, Sally Johnson, 3(1), 65–102.

Summary

Orthography as a stylistic device in modern Estonian poetry

This master's thesis examines the use of orthographic foregrounding in Estonian poetry texts published between 2000 and 2023. The aim is to provide an overview of the types of orthographic deviations employed and to investigate their stylistic functions.

Chapter one introduces the field of stylistics and Jan Mukařovský's theory of foregrounding. Mukařovský states, "The violation of the norm of the standard, its systematic violation, is what makes possible the poetic utilization of language" (1964 [1932]: 43). Additionally, the chapter offers an overview of graphology, the study of the graphic representation of language, and examines several studies on graphological deviation in depth. Given that no systematic study of graphological deviation in Estonian poetry has been conducted before, related research areas in Estonia are also outlined.

Chapter two focuses on the Estonian orthographic standard against which the examined deviations are contrasted. This chapter provides an overview of the Estonian writing system and the principles of Estonian orthography. Furthermore, it introduces the main Estonian sublanguages, with a particular focus on spoken language and Internet language.

Chapter three details the specific materials and methods used in this thesis. Chapter four addresses the first research question: what types of orthographic deviations are found in the material. The research material is divided into four categories based on the deviation types identified by Eva María Gómez-Jiménez (2015a): letter substitution, insertion, omission, and transposition. Each category is examined closely, with relevant examples provided from the material.

Chapter five addresses the second research question regarding the stylistic functions of orthographic deviations. Adapting the functions identified by Gómez-Jiménez (2015a) to the current material, five functions of orthographic deviation are distinguished: the creation of authorial style, metalinguistic commentary, reference to linguistic varieties, control of the reading process, and language play. The first function, primarily present in

systematic letter substitutions, includes the popular substitution $\ddot{u} \sim y$, which has created some collective traditions. The second function, metalinguistic commentary, emerges when deviations draw attention to specific orthographic rules and their discrepancies with pronunciation or refer to aspects of language history; this function has not been distinguished in previous studies. The third function refers to linguistic varieties, representing either spoken language or specific individual or collective writing styles, including spelling and typing errors. The fourth function, control of the reading process, includes deviations that slow down the reader, alter the poem's sound and rhythm, or emphasize certain words or phrases. The fifth function, language play, involves creating additional connections between words and adding humor or irony to the text.

In conclusion, all five functions were present in the works of multiple authors, providing a valuable insight to the different possibilities Estonian orthography provides. Further research is necessary to examine these functions in more depth and to provide a historical overview of this phenomenon, as orthographic foregrounding as a stylistic device is also present in earlier Estonian poetry.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Saara Liis Jõerand,

- 1) annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Ortograafia stilistilise vahendina eesti nüüdisluules“, mille juhendajad on Renate Pajusalu ja Mart Velsker, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
- 2) annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
- 3) olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
- 4) kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Allkiri: */allkirjastatud digitaalselt/*

Kuupäev: 28.05.2024